

رویکرد اقتصاد مقاومتی در آسیب‌شناسی اقتصادی

تاریخ دریافت: ۹۵/۱۱/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۶/۵/۴

محمدجواد توکلی* امید ایزانلو**

چکیده

اندیشه اقتصاد مقاومتی به عنوان الگوی برآمده از فرهنگ اسلامی، مبتنی بر دو محور تعیین نقاط آسیب‌پذیر اقتصادی و ارائه راهبردهای ایمن‌ساز در رویکرد اسلامی است. در این مقاله به بررسی این پرسش پرداخته می‌شود که اقتصاد مقاومتی چه رویکردی در تحلیل آسیب‌پذیری‌های اقتصادی دارد. فرضیه پژوهش که با روش تحلیلی ارزیابی شده این است که تحلیل جامع از آسیب‌پذیری‌های اقتصادی در رویکرد اقتصاد مقاومتی مستلزم استفاده از تحلیل نهادی - اسلامی است. در تحلیل نهادی - اسلامی، آسیب‌شناسی اقتصادی در چهار سطح فرهنگ، قوانین، ساختارها و رفتارهای اقتصادی با استفاده از رویکرد اسلامی صورت می‌گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در اندیشه اقتصاد مقاومتی، ریشه عمده آسیب‌های اقتصادی ترویج فرهنگ و سبک زندگی اقتصادی مبتنی بر خودخواهی است. این آسیب سرچشمه آسیب‌های قانون، ساختار و رفتار اقتصادی است. این تحلیل از آن جهت از اندیشه نهادی صرف فاصله می‌گیرد که رویکردی اسلامی را در تحلیل آسیب‌شناسی‌های چهارگانه در نظر دارد.

واژگان کلیدی: اقتصاد مقاومتی، آسیب‌شناسی اقتصادی، اقتصاد ایران، اقتصاد اسلامی.

طبقه‌بندی JEL: Z19, Z1, Z12.

* استادیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) (tavakoli@iki.ac.ir).

** دانشجوی دکتری اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)؛

(omidezanlo@gmail.com).

مقدمه

شکل‌گیری اقتصاد مقاومتی از یک سو متوقف بر تشخیص آسیب‌پذیری‌های اقتصادی و از سوی دیگر منوط به تبیین مشخصه‌های یک اقتصاد مقاوم یا چگونگی مقاوم‌سازی اقتصادی است. در این میان تشخیص آسیب‌پذیری‌ها و شکنندگی‌های اقتصادی از جهت رتبی مقدم بر فهم عوامل آسیب‌زا است.

تشخیص آسیب‌پذیری‌های اقتصادی وابستگی زیادی به ارزیابی ما از کارکرد نظام اقتصادی در راستای دستیابی به اهداف موردنظر دارد. این امر موجب تمایز رویکردهای قابل‌ارائه در آسیب‌شناسی استحکام اقتصادی می‌شود. به‌طور نمونه، اقتصاد سرمایه‌داری و اسلامی نگاه متفاوتی به کارکرد ربا و بهره در نظام اقتصادی دارند. در رویکرد اقتصاد سرمایه‌داری، ادعا می‌شود که نرخ بهره موجب بهبود کارکرد نظام مالی و تخصیص بهینه منابع مالی کمیاب می‌شود. در مقابل، اقتصاد اسلامی ظهور ربا در اقتصاد را موجب آسیب‌پذیری نظام اقتصادی می‌داند. این دو نوع تحلیل موجب ارائه ساختارهای نهادی متفاوتی جهت سازمان‌دهی نظام مالی در اقتصاد سرمایه‌داری و اسلامی می‌شود.

در این مقاله به تحلیل آسیب‌پذیری‌های اقتصادی پرداخته می‌شود. این تحلیل به‌طور عمده میان آسیب‌پذیری ساختاری و رفتاری در نظام اقتصادی تفکیک می‌شود. آسیب‌شناسی‌ای که در این مقاله ارائه می‌شود با توجه به رهیافت‌های اقتصاد اسلامی در تحلیل نظام‌های اقتصادی و نقاط شکننده آن صورت می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

در آثار منتشرشده در زمینه اقتصاد مقاومتی، توجه چندانی به ارائه یک نظریه منسجم اسلامی در زمینه آسیب‌شناسی و مقاوم‌سازی اقتصادی نشده است. در

ادامه به برخی از آثاری که به صورت صریح یا ضمنی به این مقوله و به‌ویژه آسیب‌شناسی اقتصادی در نظریه اقتصاد مقاومتی پرداخته‌اند، اشاره می‌شود:

سیف (۱۳۹۱) اقتصاد مقاومتی را با استفاده از اصطلاح فنریت اقتصادی تبیین می‌نماید و مقاوم‌سازی اقتصاد ایران را منوط به اتخاذ راهبردهای چهارگانهٔ مقابله، خنثی‌سازی، جذب و ترمیم و پخش و تضعیف تحریم‌ها می‌داند. میرمعزی (۱۳۹۱) عنصر اصلی و ممتاز اقتصاد مقاومتی را جهاد اقتصادی می‌داند؛ به‌گونه‌ای که اگر این عنصر تحقق نیابد دیگر سیاست‌ها به صورت مطلوب تحقق نیافته یا نتیجه‌بخش نخواهد شد.

حسین‌زاده بحرینی (۱۳۹۲) اقتصاد مقاومتی را مستلزم به‌کارگیری مدیریت راهبردی همه‌جانبه‌نگر می‌داند که خاستگاه آن، سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور و بلندپروازی‌های واقع‌بینانه مندرج در آن و نه تحریم اقتصادی است.

اسدی (۱۳۹۳) اقتصاد مقاومتی را محصول اقتصاد اسلامی دانسته که در شرایط بروز ناملازمات و حوادث و بحران‌ها و یا در مسیر اهداف، پویا و پایدار تخصیص بهینه منابع را انجام دهد. در دیدگاه وی اقتصاد اسلامی لزوماً مقاومتی هم هست؛ زیرا اقتصاد در یک نظام اسلامی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های علم اقتصاد و مکتب اقتصادی را توأمأ دارد.

زیرک (۱۳۹۴) به آسیب‌شناسی اقتصاد ایران بر اساس موضوعات اولویت‌دار و مرتبط با سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی می‌پردازد. مطابق با نتایج تحقیق وجود موانع قانونی، حمایتی و عدم دسترسی به نوآوری‌های نوین ملی و بین‌المللی از جمله آسیب‌های مرتبط با سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی است. سلیمی‌فر و کیومرثی (۱۳۹۴) پایین‌بودن رشد بهره‌وری عوامل تولید را از چالش‌های اساسی اقتصاد ایران بر می‌شمارد که موجب آسیب‌پذیری آن شده است.

در آثار فوق هرچند به برخی از آسیب‌پذیری‌های اقتصادی اشاره شده است، ولی این تحلیل حاوی رویکرد اسلامی در تحلیل آسیب‌پذیری نیست. همچنین در این تحلیل، نگاهی جامع به آسیب‌ها صورت نگرفته است. در این مقاله، علاوه بر اینکه سعی می‌کنیم رویکرد اسلامی در تحلیل آسیب‌پذیری اقتصادی را تبیین کنیم، این آسیب‌پذیری را در دو سطح ساختارهای نهادی شکننده و سبک زندگی اقتصادی شکننده تحلیل می‌کنیم.

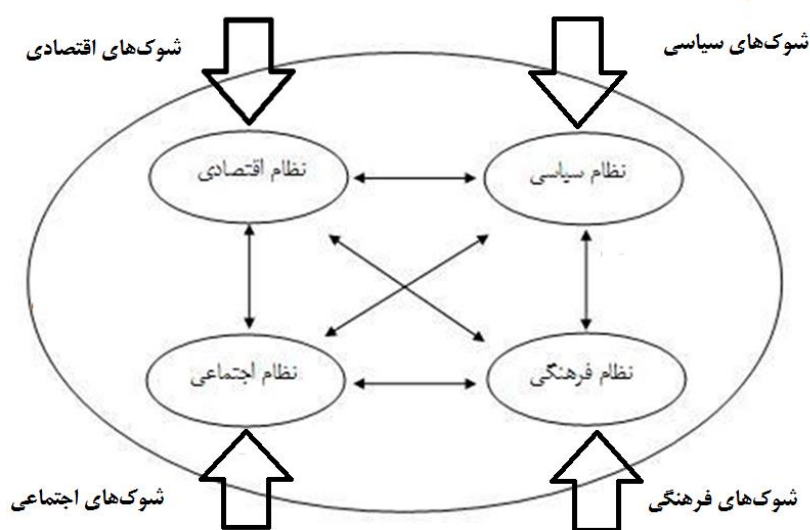
مفهوم آسیب‌پذیری اقتصادی

آسیب‌پذیری اقتصادی (Economic vulnerability) به معنای در معرض خطر و تهدید بودن اقتصاد یک کشور یا منطقه در برابر مخاطرات پیش روست. در این حالت نظام اقتصادی دچار وقفه یا سکون شده و نمی‌تواند به حرکت رو به رشد خود در تأمین نیازهای اقتصادی مردم ادامه دهد.

هرچند در ادبیات اقتصاد تاب‌آوری بر تأثیر شوک‌های اقتصادی خارجی در تعریف آسیب‌پذیری اقتصادی تکیه شده است، ولی شوک‌های وارد بر اقتصاد یک کشور می‌تواند منشأ درونی نیز داشته باشد (Brguglio, 2014, p.6)؛ برای نمونه، وجود تورم بالا در یک کشور زمینه‌ساز آسیب‌پذیری اقتصاد آن کشور است. این آسیب‌پذیری می‌تواند با تحمیل یک شوک اقتصادی خارجی، همچون تحریم اقتصادی، تقویت شود.

همچنین شوک‌های غیر اقتصادی نیز می‌تواند سبب در معرض خطر قرارگرفتن توان اقتصادی یک کشور باشد. همان‌گونه‌که در شکل زیر نشان داده شده، شوک‌های تحمیلی به نظام اقتصادی ممکن است از ناحیه نظام‌های سیاسی، اجتماعی یا فرهنگی به اقتصاد وارد شود. این پدیده از این جهت رخ می‌دهد که میان نظام اقتصادی و هریک از نظام‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی

رابطه‌ای دوسویه وجود دارد؛ از این رو، بروز بحران در نظام سیاسی، به‌طور نمونه، می‌تواند نظام اقتصادی را نیز متلاطم نماید؛ به بیان دیگر، تهدید امنیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می‌تواند موجب تهدید امنیت اقتصادی شود. شکل ۱: ارتباط آسیب‌پذیری‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی

سنخ‌شناسی آسیب‌پذیری‌های اقتصادی

آسیب‌ها و شکنندگی‌های نظام اقتصادی از جهات مختلف قابل تمایزند. آسیب‌پذیری‌ها از نظر جهت آسیب‌پذیری به دو دسته آسیب‌های درونی و بیرونی تقسیم می‌شوند. این آسیب‌ها از نظر حوزه آسیب‌پذیری نیز در دو دسته آسیب‌های نهادی و رفتاری قرار می‌گیرند.

۱. آسیب‌پذیری درونی و بیرونی

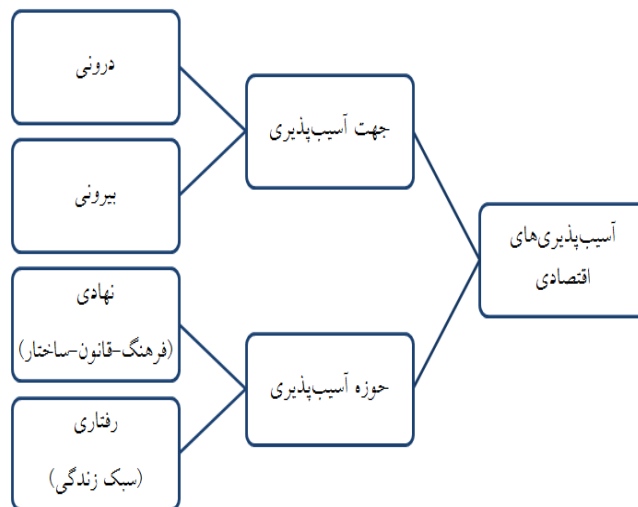
آسیب‌پذیری‌های اقتصادی به لحاظ منشأ به آسیب‌های درونی و بیرونی تقسیم

می‌شوند. آسیب‌های بیرونی، عمدتاً منشأ خارجی دارند. برای نمونه، تحریم‌های اقتصادی و بحران‌های مالی بین‌المللی از خارج به مردم یک کشور تحمیل می‌شوند. در مقابل، آسیب‌پذیری‌های درونی اقتصاد، ماهیتی داخلی دارند و ناظر به ضعف‌های درونی نظام اقتصادی یک کشور است. رواج فرهنگ دنیاطلبی نوعی آسیب اقتصادی درونی است.

۲. آسیب‌پذیری‌های نهادی و رفتاری

آسیب‌پذیری‌های اقتصادی از نظر حوزه آسیب‌پذیری نیز در دو دسته آسیب‌پذیری‌های نهادی و رفتاری جای می‌گیرد. آسیب‌پذیری رفتاری به آسیب‌های ناشی از شیوه و سبک زندگی اقتصادی است. در مقابل، آسیب‌پذیری‌های نهادی به آسیب‌های ناشی از وجود ساختار نهادی نامناسب از جمله فرهنگ، قوانین و ساختارهای نامناسب اقتصادی اشاره دارد. به‌طور نمونه، رواج سبک زندگی اقتصادی توأم با اسراف و اتراف نوعی آسیب در رفتار و سبک زندگی اقتصادی است. در مقابل، شکل‌گیری فرهنگ تفاخر، قوانین تسهیل‌گر ورود کالاهای لوکس و همچنین ضعف سازمان‌های اجرایی در رویارویی با قاچاق کالا بستر نهادی سبک زندگی مترفانه و مسرفانه را فراهم می‌نماید.

شکل ۲: آسیب‌پذیری‌های درونی و بیرونی نظام اقتصادی

تفکیک میان آسیب‌های رفتاری و نهادی از آن جهت مهم است که در تحلیل‌های اقتصادی متعارف به‌طور عمده از نهادها - مشتمل بر قواعد رفتاری رایج و ساختارها - غفلت می‌شود. این نقیصه زمینه ظهور اقتصاد نهادی از اوایل قرن بیستم میلادی را فراهم نمود. در ادبیات اقتصاد نهادی این نکته مورد توجه قرار گرفت که نهادها بر عملکرد اقتصادی تأثیر می‌گذارند و عملکرد متفاوت اقتصادها در طول زمان متأثر از تغییر و تحول نهادهاست (نورث، ۱۳۷۷، ص ۱۹).

استفاده از چارچوب تحلیلی نهادگرایان به فهم بهتر نقاط آسیب‌پذیری امنیت اقتصادی کمک می‌کند. به‌کارگیری این رویکرد به معنای پذیرش مبانی و محتوای آن نیست؛ بلکه به معنای طبقه‌بندی تحلیل اسلامی در این چارچوب است. در تحلیلی که در ادامه می‌آید کوشش شده نگاه و رویکرد اسلام در تحلیل آسیب‌پذیری‌های نهادی و رفتاری امنیت اقتصادی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

تفکیک میان آسیب‌های درونی و بیرونی و رفتاری و نهادی به مفهوم نفی ارتباط بین آنها نیست. آسیب‌پذیری‌های رفتاری یا نهادی ممکن است ناشی از نقاط آسیب درونی و یا بیرونی باشند؛ برای نمونه، عمده آسیب‌های فرهنگ اقتصادی ناشی از مشکلات درونی در اقتصاد یک کشور و عدم مقابله با رواج فرهنگ‌های اقتصادی نامطلوب است. با این وجود، مشکلات فرهنگ اقتصادی

می‌تواند منشأ بیرونی نیز داشته باشد. برای نمونه، تبلیغات بازرگانی در شبکه‌های ماهواره‌ای می‌تواند فرهنگ مصرف کالای داخلی و همچنین فرهنگ قناعت در مصرف را نشانه بگیرد.

رویکردهای بدیل در تحلیل آسیب‌پذیری اقتصادی

هرچند توجه صریح اقتصاددانان به مقوله استحکام اقتصادی سابقه چندانی ندارد، اما دو رویکرد بدیل در تحلیل آسیب‌پذیری‌های اقتصادی در تاریخ اندیشه‌های اقتصادی قابل استنباط است: دیدگاه نخست به اقتصاددانان طرفدار نظام بازار آزاد تعلق دارد که آسیب‌پذیری کشورها در این زمینه را ناشی از حمایت‌گرایی از اقتصاد داخلی و عدم تعامل با اقتصاد جهانی می‌دانند؛ دیدگاه دوم به اقتصاددانان مدافع ملی‌گرایی اقتصادی اختصاص دارد که آسیب‌پذیری‌های ناشی از ضعف درونی اقتصاد کشورها را مورد توجه قرار می‌دهند. مطالعات جدید در زمینه تاب‌آوری اقتصادی تا حدود زیادی دیدگاه دوم را تقویت نموده و نسبت به مخاطرات تجارت خارجی آزاد هشدار داده است.

۱. دیدگاه اقتصاد باز

طرفداران اقتصاد بازار آزاد بر این باورند که منزوی‌بودن کشورها در اقتصاد جهانی و عدول از تقسیم کار جهانی و تجارت آزاد بر مبنای مزیت - مطلق/ نسبی - نه تنها رشد اقتصادی کشورها را تهدید می‌کند، بلکه استحکام اقتصادی آنها را نیز در معرض خطر قرار می‌دهد. طرفداران این رویکرد، عدم مداخله در تجارت خارجی را نوعی قانون و نظم طبیعی قلمداد می‌کردند. به نظر آنها، با حاکمیت نظم طبیعی بین منافع مختلف هماهنگی ایجاد می‌شود (بوساندلین و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۳۲).

تأثیر منفی اقتصاد بسته بر استحکام اقتصادی این‌گونه موجه می‌شود که عدم تعامل میان کشورها و یا تعامل یک‌طرفه بین آنها زمینه تضاد منافع بین کشورها و درگیری را فراهم می‌نماید. نمونه این امر را می‌توان در دوران ۲۵۰ ساله حاکمیت اندیشه‌های مکتب سوداگری از اوایل قرن پانزدهم میلادی تا اواسط قرن هفدهم میلادی مشاهده نمود. در آن زمان، کشورها کوشش می‌کردند با حمایت کامل از صادرات و جلوگیری از واردات، تراز تجاری خود را بهبود بخشند. این رویه، زمینه درگیری و جنگ بین کشورها را ایجاد می‌کرد؛ چراکه هر کشوری می‌خواست بدون واردات از کشور دیگر، تنها به آن کشور کالا صادر کند و خزانه کشور خود را از طلا و نقره که منشأ ثروت تلقی می‌شد، پر کند (همان، ص ۲۸-۳۰).

۲. دیدگاه ملی‌گرایی اقتصادی

بر اساس دیدگاه ملی‌گرایی اقتصادی، هرچند اقتصاد باز و تجارت آزاد رشد و استحکام اقتصادی کشورهای توسعه‌یافته را تأمین می‌کند، این روند برخلاف منافع کشورهای ضعیف است. فردریک لیست (۱۷۸۹-۱۸۴۶م) از پایه‌گذاران دیدگاه ملی‌گرایی اقتصادی، این دیدگاه را با تفکیک بین اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی تبیین می‌کند. به نظر وی، دیدگاه طرفداران اقتصاد باز در یک اقتصاد جهانی صحیح است؛ ولی در جهانی که در آن اقتصادهای ملی منافع متضادی دارند، صحیح نیست (لیست، ۱۳۷۸، ص ۲۴).

سابقه تقابل دو دیدگاه اقتصاد باز و ملی‌گرایی اقتصادی به اوایل قرن نوزدهم میلادی می‌رسد؛ زمانی که انقلاب صنعتی در انگلستان رخ داده بود و انگلیسی‌ها مایل بودند کشورهای منطقه بازار خود را روی محصولات انبوه حاصل از تولید ماشینی بگشایند. انگلستان برای حفظ برتری خود به‌شدت مانع از انتقال فناوری به کشورهای دیگر می‌شد. این سیاست با مقاومت کشورهای هم‌چون آلمان و

ایالات متحده آمریکا که در آن زمان هنوز پیشرفت نکرده بودند، مواجه شد.

۳. دیدگاه اقتصاد تاب‌آوری

در دیدگاه اقتصاد تاب‌آوری که در دهه‌های اخیر گسترش یافته، آسیب‌پذیری اقتصادی کشورهای کوچک نسبت به شوک‌های برون‌زا، عمدتاً به دو عامل درجه بالای بازبودن اقتصادی و تمرکز صادراتی نسبت داده شده است (Cordina, 2004). درجه بالای بازبودن اقتصاد به معنای بالابودن سهم مجموع صادرات و واردات از کل تولید ناخالص داخلی است. این نسبت در اقتصادهای پیشرفته بین سی تا شصت درصد است؛ اما در کشورهای شرق آسیا و در آستانه بحران ۱۹۹۷، به بیش از صد درصد و گاه به دویست درصد رسیده بود. در این شرایط یک اختلال خارجی در صادرات یا واردات یا ورود و خروج سرمایه، امواج بزرگی در اقتصاد ایجاد خواهد کرد و به دلیل سهم بالای تجارت خارجی در اقتصاد، توقف در تجارت کالایی یا مالی موجب سکنه در کل اقتصاد خواهد شد. این اتفاقی بود که در بحران ۱۹۹۷ نخست در بازارهای مالی شرق آسیا که وابسته به سرمایه‌های خارجی بودند و سپس در دیگر بخش‌ها رخ داد.

بازبودن درهای اقتصاد یک کشور روی سایر کشورها، برخلاف منافعش، ریسک آسیب‌پذیری را نیز بالا می‌برد. چنین کشوری علی‌رغم استفاده از ظرفیت بازارهای بین‌المللی، در معرض سطح بالایی از شوک‌های غیرقابل کنترل قرار دارد (Briguglio and Cordina, et al, 2008, p.4).

درجه بالای تمرکز صادراتی، یعنی وابستگی یک کشور به صادرات طیف محدودی از کالاها و خدمات، نیز از عوامل مهم ایجاد آسیب‌پذیری اقتصادی است. سازمان ملل هر ساله شاخص تمرکز صادراتی کالاهای صادراتی کشورها را در قالب گزارشی منتشر می‌نماید. برگیکلو و گالیا (۲۰۰۳) تلاش‌هایی برای بهبود این شاخص انجام داده‌اند (Ibid, p.6).

نتایج برخی مطالعات نشان می‌دهد که شوک‌های اقتصادی سبب نوسان بالای تولید ناخالص داخلی و درآمدهای صادراتی کشورهای کوچک می‌شود. در کشورهای کوچک ریسک‌های فزاینده ناشی از شوک‌ها اثری منفی بر رشد اقتصادی برجای می‌گذارد. در این میان، شوک‌های منفی نسبت به شوک‌های مثبت، اثر بزرگ‌تری بر اقتصاد کشورهای کوچک برجای می‌گذارند (Cordina, 2004, p.21).

رویکرد اقتصاد مقاومتی در تحلیل آسیب‌پذیری‌های اقتصادی

رویکرد اقتصاد مقاومتی در تحلیل آسیب‌پذیری‌ها از چند جهت از رویکردهای مشابه به خصوص رویکرد اقتصاد تاب‌آوری متمایز است. جامعیت تحلیل، استفاده از رهیافت اندیشه اقتصاد اسلامی و همچنین اولویت‌بندی آسیب‌ها از جمله نقاط تمایز این رویکرد است.

۱. جامعیت تحلیل و بهره‌گیری از اندیشه اسلامی

یکی از نکات مهم در تجزیه و تحلیل آسیب‌پذیری‌های استحکام اقتصادی در رویکرد اسلامی، جامعیت تحلیل و همچنین استفاده از رهیافت‌های برخاسته از مکتب اقتصادی اسلام است. هرچند در ادبیات اقتصاد تاب‌آوری (resilience) برخی از آسیب‌های ساختاری نظام‌های اقتصادی همچون «درجه بالای باز بودن اقتصادی»^۱ و «تمرکز صادراتی»^۲ مورد توجه قرار گرفته، ولی این تحلیل جامع و مانع نیست (Briguglio and Cordina, et al, 2008, p.4). در ادبیات اقتصاد تاب‌آوری، توجه چندانی به آسیب‌پذیری‌های رفتاری استحکام اقتصادی نشده

^۱ بالا بودن سهم مجموع صادرات و واردات از کل تولید ناخالص داخلی.

^۲ تنوع کم کالاها و خدمات صادراتی.

است. بدون شک رواج سبک‌های زندگی اقتصادی نامطلوب، همان‌گونه که بیان می‌شود، می‌تواند استحکام اقتصادی جامعه را در معرض آسیب قرار دهد. اسلام رویکرد خاصی نسبت به آسیب‌پذیری‌های امنیت اقتصادی دارد. این رویکرد در پاره‌ای از موارد با رویکردهای بدیل از جمله دیدگاه اقتصاد باز، ملی‌گرایی اقتصادی و اقتصاد تاب‌آوری متفاوت است. برای نمونه، اسلام گسترش فرهنگ دنیادوستی و خودخواهی را ریشه اصلی آسیب‌پذیری اقتصادی قلمداد می‌نماید. این در حالی است که بسیاری از مکاتب اقتصادی، حرص و طمع را به عنوان موتور محرک رشد و توسعه جامعه قلمداد می‌نمایند. تحلیل آسیب‌پذیری‌های اقتصادی در اقتصاد مقاومتی، مستلزم بهره‌گیری از تفکر اسلامی در فهم تمامی آسیب‌های پیش‌روست. در رهیافت اقتصاد اسلامی نسبت به برخی از آسیب‌های اقتصادی از جمله گسترش دنیاگرایی، مصرف‌گرایی، نظام پولی ربوی و همچنین نظام تأمین اجتماعی متمرکز، هشدار داده شده است. با این وجود، آسیب‌شناسی اقتصادی بر مبنای رویکرد اسلامی در اقتصاد مقاومتی به معنای نفی دستاوردهای اقتصاد تاب‌آوری نیست.

۲. رتبه‌بندی آسیب‌پذیری‌های اقتصادی

در الگوی اقتصاد مقاومتی، آسیب‌های درونی در مقایسه با آسیب‌های بیرونی از درجه اهمیت بالایی برخوردارند. برخلاف اقتصاد تاب‌آوری که به‌طور عمده بر آسیب‌های بیرونی ناشی از درجه بالای بازبودن تجاری و تمرکز صادراتی توجه دارد، در اقتصاد مقاومتی تأکید بیشتری بر آسیب‌پذیری‌های درونی می‌شود. در بینش اسلامی رویارویی با دشمن درونی هوای نفس، رمز فلاح و سعادت در دنیا و آخرت است (نازعات: ۴۱). پیامبر گرامی اسلام ﷺ جهاد با نفس را جهاد اکبر بر شمرده‌اند (ابن‌بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۶۶). بزرگ‌ترین آسیب در دید امام علی علیه السلام نیز آسیب درونی است که همان تبعیت از هوای نفس می‌باشد

(حافظ برسی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۵).

آیت‌الله خامنه‌ای یک دهه قبل از ارائه اندیشه اقتصاد مقاومتی، اهمیت آسیب‌های درونی را مورد تأکید قرار دادند. ایشان با تحلیل شکست مسلمانان در جنگ احد، در کنار توجه به توطئه دشمنان بیرونی، علت اساسی شکست را ضعف درونی جبهه داخلی می‌دانند؛ ضعفی که به واسطه پیروی از هوای نفس جهت جمع‌آوری غنایم جنگی به وقوع پیوست. در نگاه ایشان، ضعف ایمان، سوء عملکرد و دنیاطلبی مهم‌ترین آسیب‌های درونی را تشکیل می‌دهند (خامنه‌ای، ۱۳۷۷/۱۲/۱۵).

۳. توجه به سطوح مختلف آسیب‌پذیری امنیت اقتصادی

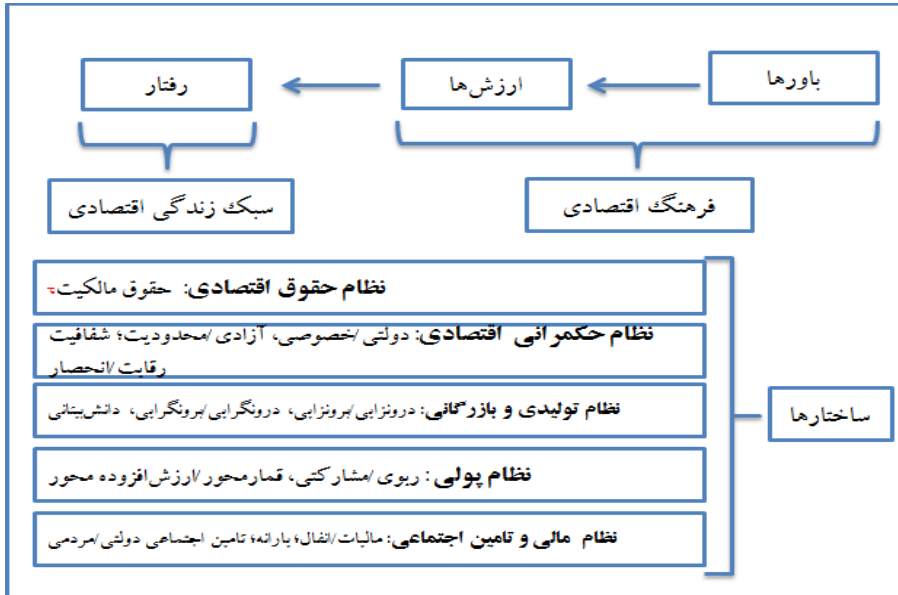
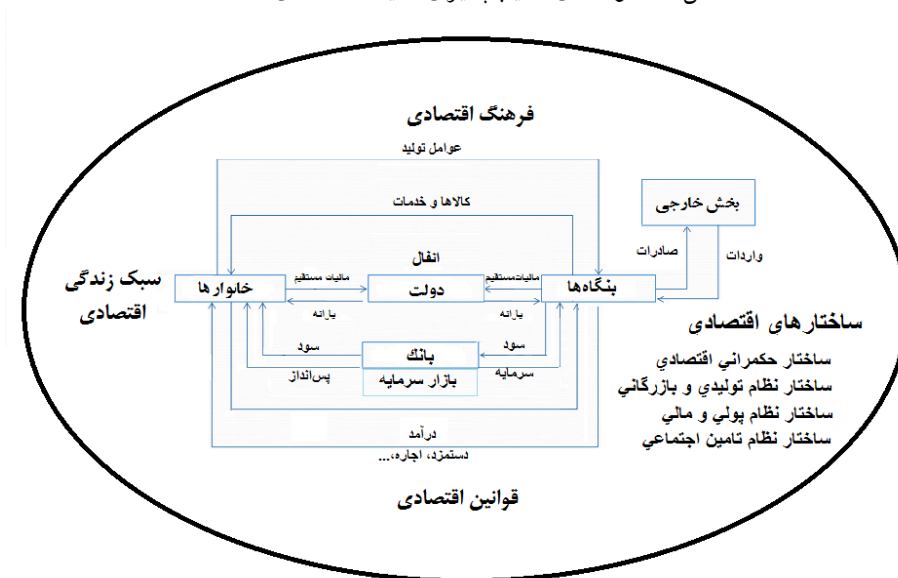
در رویکرد تحلیلی اقتصاد مقاومتی، به سطوح مختلف آسیب‌پذیری اقتصادی توجه می‌شود. در این رویکرد علاوه بر توجه به آسیب‌های درونی و بیرونی، آسیب‌های نهادی و رفتاری نیز مورد توجه قرار می‌گیرند. آسیب‌های نهادی در اقتصاد ناظر به مشکلات فرهنگ، قانون و ساختارهای اقتصادی است. آسیب‌های رفتاری نیز به عادت‌ها و سبک زندگی اقتصادی مرتبط است.

حوزه‌های آسیب‌پذیری اقتصادی

تحلیل عمیق آسیب‌پذیری‌های استحکام و مقاومت اقتصادی، مستلزم توجه به هر دو دسته آسیب‌های نهادی و رفتاری است. همان‌گونه که شکنندگی اقتصادی ممکن است از ناحیه ساختارهای نهادی شکننده ایجاد شود، رواج سبک‌های زندگی نادرست اقتصادی نیز زمینه‌ساز آسیب است. برای نمونه، رواج سبک زندگی اقتصادی توأم با اسراف و اتراف نوعی آسیب رفتار و سبک زندگی اقتصادی است که می‌تواند مقاومت اقتصادی جامعه را در معرض تهدید قرار دهد. همچنین ساختار اقتصاد نفتی، دولتی و رانتی نیز استحکام و مقاومت

اقتصادی را به مخاطره می‌اندازد.

شکل ۳: حوزه‌های آسیب‌پذیری امنیت اقتصادی

تفکیک میان آسیب‌های درونی/ بیرونی و رفتاری/ ساختاری به مفهوم نفی ارتباط بین آنها نیست.

ساختار نهادی شکننده

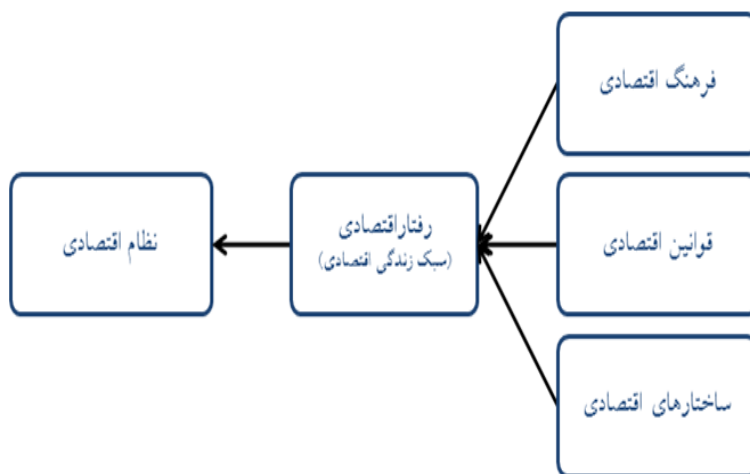
آسیب‌پذیری‌های یک نظام اقتصادی می‌تواند ریشه در ضعف ساختارهای نهادی آن داشته باشد. نهادها نظام‌های تثبیت‌شده قواعد اجتماعی هستند که به تعاملات اجتماعی ساختار داده (مشهدی احمد، ۱۳۹۲، ص ۵۷) و با ایجاد ساختاری باثبات برای کنش‌های متقابل انسانی، عدم اطمینان را کاهش می‌دهند (نورث، ۱۳۷۷، ص ۲۳).

داگلاس نورث، برنده جایزه نوبل اقتصادی، نهادها را به دو دسته رسمی و غیر رسمی تقسیم می‌کند. نهادهای رسمی مشتمل بر قوانین سیاسی، قوانین اقتصادی و قراردادهای هستند. در مقابل، نهادهای غیر رسمی شامل مقوله‌های غیر رسمی همچون اخلاق و فرهنگ هستند. به گفته نورث، نهادها حد و مرز انتخاب‌های افراد را تعیین می‌کنند تا کنش متقابل انسان‌ها در چارچوب آن تحقق پذیرد. نهادها به رغم ایجاد برخی محدودیت‌ها با کاهش نااطمینانی، هزینه‌های مبادله را کاهش می‌دهند (شریف‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۵۷).

دین مقدس اسلام برای اصلاح رفتارهای اقتصادی سعی در تثبیت نهادهای خاص خود مشتمل بر هنجارها، قوانین و ساختارهای اسلامی دارد. برای نمونه، ترویج نهاد مشارکت و قرض‌الحسنه به ترتیب به عنوان الگویی از رابطه صاحبان سرمایه با صاحبان نیروی کار و رابطه صاحبان مازاد درآمد با نیازمندان بیانگر طراحی ساختار نهادی در اقتصاد اسلامی است (هادوی تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۴۶). توجه به ابعاد نهادی اقتصاد اسلامی می‌تواند برداشت خاص اسلام از آسیب‌پذیری‌های نهادهای اقتصادی را منعکس نماید.

آسیب‌های نهادهای اقتصادی (فرهنگ، قوانین و ساختارهای اقتصادی) از طریق تغییر رفتار یا سبک زندگی اقتصادی سبب آسیب‌پذیری نظام اقتصادی می‌شود (شکل ۴): برای نمونه، رواج فرهنگ تجمل‌گرایی سبب تغییر در الگوی مصرف جامعه شده و از این طریق موجب هدررفتن ثروت‌های جامعه و در نتیجه ناکارآمدی نظام اقتصادی در تخصیص منابع و توزیع کالاها و خدمات می‌شود.

شکل ۴: ساختار آسیب‌پذیری نهادی نظام اقتصادی

۱. فرهنگ اقتصادی تکاثری

اسلام توجهی ویژه به کارکرد فرهنگ اقتصادی اسلامی، - مشتمل بر مجموعه‌ای از باورها و هنجارهای ناظر به رفتارهای مطلوب اقتصادی - بر بهبود عملکرد نظام اقتصادی دارد. اسلام در کنار توجه به قوانین اقتصادی، تلاش زیادی جهت درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی در فعالان کسب‌وکار دارد.

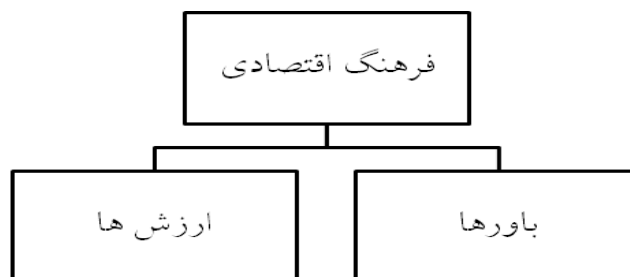
در ادبیات اقتصاد متعارف، توجه چندانی به کارکردهای فرهنگ اقتصادی نشده است. ظهور مکتب دگراندیش نهادگرایی از اوایل قرن بیستم میلادی به تدریج اقتصاددانان را متوجه اهمیت نهادها به‌خصوص نهاد فرهنگ نمود.

نهادگرایانی همچون ویلن به نقد فرهنگ مصرفی چشم و هم‌چشمی در اقتصاد سرمایه‌داری پرداختند. در ادامه توجه به چگونگی تحولات فرهنگ اقتصادی توسط دیگر متفکران اقتصاد نهادی جدید از جمله نورث و ویلیامسون مورد توجه قرار گرفت.

توجه به اثرگذاری فرهنگ بر رفتار اقتصادی و به تبع عملکرد اقتصاد کلان جامعه زمینه توجه به آسیب‌پذیری‌های فرهنگ اقتصادی را فراهم می‌نماید. برخی از محققان اقتصادی در تحلیل دلایل پیشرفت برخی از کشورهای جنوب شرقی آسیا از جمله کره جنوبی بر اهمیت عنصر فرهنگ اقتصادی تأکید کرده‌اند (سن، ۱۳۸۷، ص ۴۳). آمارتیاسن، برنده جایزه نوبل اقتصادی سال ۱۹۹۸م، فرهنگ اقتصادی را متغیری برون‌زا می‌داند که موجب بسط ظرفیت‌ها و کارکردهای انسانی شده و به تقویت ثبات در اقتصاد کمک می‌نماید (همان). البته فرهنگ اقتصادی می‌تواند کارکردی معکوس داشته باشد؛ برای نمونه، رواج فرهنگ تجمل‌گرایی سبب سوق‌یافتن بخشی از امکانات جامعه به سمت کالاهای لوکس و هدررفتن منابع جامعه می‌شود.

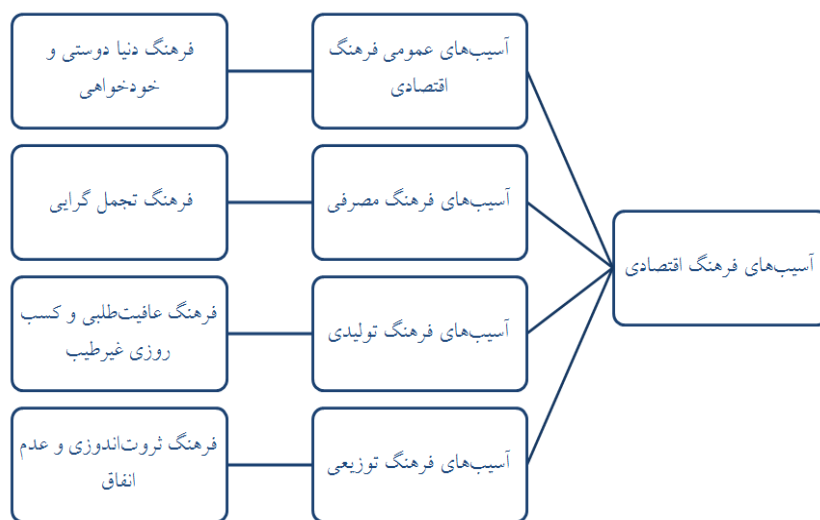
فرهنگ اقتصادی به‌طور عمده متأثر از دو مقوله باورها و ارزش‌های جمعی رایج در جامعه است. باورها بُعد بینشی و ارزش‌ها بعد گرایشی فرهنگ اقتصادی را تشکیل می‌دهند. فرهنگ اقتصادی مطلوب زمانی شکل می‌گیرد که باورها، اندیشه‌ها و ارزش‌های اسلامی در جامعه رواج یابد (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ص ۱۷۲)؛ برای نمونه، فرهنگ انفاق مبتنی بر باور امانت‌انگاری اموال و ارزش‌گذاری ایثار در جامعه اسلامی است.

شکل ۵: مؤلفه‌های اصلی فرهنگ اقتصادی

در رویکرد اسلامی نسبت به فرهنگ اقتصادی مطلوب، هرچند تمایل به کسب روزی حلال امری مطلوب و پسندیده است، اما حب دنیا، خودخواهی، حرص و طمع ناپسند است (هود: ۸۷). اسلام در عین ترویج فرهنگ کار و تلاش در عرصه تولید و روحیه قناعت و پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی در عرصه مصرف، انفاق و ایثار در عرصه توزیع را نوعی ارزش برمی‌شمرد. در نگرش اسلامی، تضعیف این ارزش‌ها در جامعه سبب آسیب پذیرشدن افراد و جامعه می‌شود. در رویکرد اسلامی، فرهنگ اقتصادی تکاثری که متضمن خرده‌فرهنگ‌های دنیادوستی، خودخواهی، تجمل‌گرایی، عافیت‌طلبی و ثروت‌اندوزی است، زمینه آسیب‌پذیری اقتصادی را فراهم می‌آورد.

شکل ۶: آسیب‌های فرهنگ اقتصادی

الف) فرهنگ دنیادوستی و خودخواهی

در اقتصاد متعارف این ادعا از اواخر قرن هیجده میلادی توسط اقتصاددانانی چون آدام اسمیت مطرح شده است که شکل‌گیری فرهنگ نفع‌طلبی در جامعه سبب ایجاد تحرک اقتصادی و تأمین منافع اجتماعی می‌شود. / اسمیت این‌گونه

استدلال کرد که وقتی افراد با انگیزه نفع شخصی به دنبال کسب سود رفتند با کمک دست نامرئی بازار، تولید در شرایط رقابتی حداکثر می‌شود و اضافه رفاه کل (اضافه رفاه تولیدکننده و مصرف‌کننده) بیشینه می‌شود (Smith, 1965, p.423).

این ادعا که فرهنگ پیروی از نفع شخصی سبب تأمین منافع جمعی می‌شود در عمل نتوانست محقق شود و گونه‌های مختلف شکست بازار از اوایل قرن نوزده میلادی ظهور و بروز کرد. یکی از اشکالات عمده این تحلیل، غفلت از این مسئله بود که اگر فرض کنیم افراد همه بیشینه‌کننده نفع شخصی‌اند، چه مکانیزمی سبب می‌شود که آنان برای کسب سود بیشتر، حقوق مالکیت دیگران را پایمال نکنند؟ در دهه‌های اخیر، تلاش‌هایی برای پاسخ به این پرسش در ادبیات اقتصاد نهادی صورت گرفته است. اقتصاددانان نهادی با توجه به نقش نهادهای رسمی چون قوانین و مقررات، دولت و قوه قضائیه کوشیده‌اند این نهادها را به عنوان حافظ حقوق مالکیت در فضای فرهنگ نفع شخصی قلمداد کنند.

هرچند در بینش اقتصاد سرمایه‌داری پیگیری نفع شخصی به عنوان موتور محرک رشد اقتصادی در نظر گرفته می‌شود، اسلام فرهنگ حب دنیا و خودخواهی را ریشه بسیاری از مشکلات اجتماعی و اقتصادی قلمداد می‌کند. در روایات اسلامی به صورت مکرر دنیادوستی (حب دنیا) به عنوان سرچشمه تمام گناهان شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۱۵). در برخی از روایات به گونه‌های مختلف دنیادوستی همچون دوست داشتن ریاست، راحتی و ثروت اشاره شده است (همان، ص ۳۱۷). حرص موجب بدگمانی به خدا در تأمین روزی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۳، ص ۶۰۲)، رنج و تعب دائمی (همان)، سیری ناپذیری و احساس فقر (همان)، هلاکت زندگی مادی و معنوی (کلینی،

همان، ص ۳۱۶)، گرفتاری بیشتر (همان، ص ۱۳۴) و تمایل به ستمگری (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۷۵۶) می‌شود. در این چارچوب، اگر تمایلات خودخواهانه به واسطه گرایش‌های اخلاقی و همچنین نظارت همگانی و دولتی کنترل نشود، بروز مشکلات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی اجتناب‌ناپذیر است.

اسلام تلاش می‌کند با ترویج فرهنگ جهادی در حوزه فعالیت‌های اقتصادی ضمن تحریک روحیه تلاش و کار و به تبع تحریک توسعه و پیشرفت، با تقویت ارزش‌های اسلامی همچون قناعت و ایثار مانع از تحقق آسیب‌های ناشی از شکست بازار و دولت شود. چنین فرهنگی مروج حداکثر تلاش و کوشش در حوزه کار و تولید، مصرف تعادلی در حد کفاف و مشارکت مردمی در بهبود بازتوزیع منابع در قالب انفاق است. چنین فرهنگی نه تنها سبب می‌شود که تولید حداکثری نافع صورت گیرد، بلکه مانع از هدررفتن منابع در بخش مصرف و وارد شدن خسارت‌های جبران‌ناپذیر به محیط زیست می‌شود؛ علاوه بر اینکه مداخله مردمی در بازتوزیع منابع سبب بهبود شاخص‌های عدالت می‌شود.

ب) فرهنگ تجمل‌گرایی

در نظام سرمایه‌داری، مصرف ترویج می‌شود تا تولید انبوه پابرجا باشد؛ از این رو، بیشینه‌سازی مطلوبیت حاصل از مصرف حداکثری امری عقلایی تلقی می‌شود. در این نظام، کالاهایی برای تولید انتخاب می‌شوند که بالاترین آرای مصرف‌کنندگان (بهای پرداختی) را کسب کنند (لیپسی، ۱۳۷۸، ص ۵۹). در این ساختار ثروتمندان آرای بیشتر و فقیران رأی کمتری دارند. گذشته از آنکه صاحبان صنایع بزرگ با استفاده از صنعت تبلیغات سبب ایجاد ذائقه‌های مصرفی جدید در مردم می‌شوند و بدین وسیله در عمل مصرف در خدمت تولید قرار می‌گیرد. نتیجه این روند، گسترش فرهنگ مصرف‌گرایی، تخریب محیط زیست و افزایش شکاف طبقاتی میان ثروتمندان و فقراست (چپرا، ۱۳۸۴،

ص ۸۰-۸۱).

در مقابل، در اندیشه اسلامی، تبدیل شدن مصرف به یک ارزش، به عنوان آسیب اقتصادی معرفی می‌شود. اسلام در مقابل فرهنگ مصرف‌گرایی، فرهنگ قناعت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۱۸۵ و ج ۱۵، ص ۲۷۸/ تمیمی‌آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۷۹) و عدم اسراف (فرقان: ۶۷) را معرفی می‌نماید. بر اساس اندیشه اسلامی، قناعت به عنوان سرمایه‌ای پایدار هم سبب حفظ منابع از اسراف و تبذیر (مجلسی، همان، ج ۷۵، ص ۳۲۷) می‌شود و هم مانع از ورود افراد به مسابقه تکاثر می‌گردد.

نتایج یک مطالعه پرسش‌نامه‌ای در زمینه فرهنگ مصرفی در ایران نشان می‌دهد که نزدیک به هفتاد درصد از پاسخ‌دهندگان بر این باور بودند که افرادی که در سال ۱۳۶۵ با ماشین‌های گران و وسایل شیک بیرون می‌آمدند، چندان مورد احترام نبودند؛ اما این ارزش در سال ۱۳۷۱ تغییر کرده و بیشتر مردم (۶۲ درصد) برای این‌گونه افراد، احترام زیادی قائل‌اند (رفیع‌پور، ۱۳۷۶، ص ۱۶۸).

ج) فرهنگ عافیت‌طلبی و کسب روزی غیر طیب

در بینش اسلامی، شکل‌گیری فرهنگ عافیت‌طلبی و تمایل به روزی حرام و غیر طیب به عنوان مهم‌ترین آسیب‌های فرهنگ تولیدی معرفی شده‌اند (توکلی و شفیع‌نژاد، ۱۳۹۱).

فرهنگ کار و تلاش رمز بقای یک جامعه است. در اندیشه اسلامی، کار تنها برای تأمین معاش نیست، بلکه وسیله‌ای برای عمران و آبادانی زمین است که بشر بدان مأمور گشته است (هود: ۶۱). اسلام از نظر فکری با تأکید بر روحیه کار و رعایت سود عادلانه و نهی از تنبلی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۸۵) و راکدگذاشتن سرمایه (توبه: ۳۴) به دنبال ایجاد ثبات اقتصادی در جامعه است؛ از این رو، قرآن کریم بهره‌مندی انسان را در گرو کار و تلاش او می‌داند (نجم:

۳۹ / نساء: ۳۲).

در روایات معصومان علیهم‌السلام از انسان بیکار به عنوان ملعون (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۷۲)، مورد تنفر خداوند متعال جل جلاله (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۶۹)، دشمن خدا (همان) و فردی که دعایش مستجاب نمی‌شود، یاد شده است (کلینی، همان، ص ۸۴). رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم هرگاه به مردی نگاه می‌کرد و از دیدن او خرسند می‌شد، می‌پرسید: شغلی دارد؟ اگر می‌گفتند: نه، می‌فرمود: از چشمم افتاد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۹). از نگاه امام باقر علیه‌السلام، مردی که در کار دنیایش کسل و بی‌حال است، در کار آخرتش کسل تر خواهد بود (کلینی، همان، ص ۸۵). امام صادق علیه‌السلام در مورد فرد فقیری که در خانه مشغول عبادت بود و دیگران زندگی‌اش را تأمین می‌کردند، فرمود: سوگند به خدا کسی که هزینه او را تأمین می‌کند، از او عابدتر است (همان، ص ۷۸). روحیه تنبلی و تن‌پروری در جامعه منجر به افزایش بیکاری و به تبع افزایش فقر (همان، ص ۸۶) و محرومیت از بهره دنیا و آخرت (همان، ص ۸۵) می‌شود.

عدول از فرهنگ روزی حلال و طیب موجب افزایش بی‌عدالتی، شکاف طبقاتی و به تبع کاهش کارایی می‌شود. اختصاص بخشی از منابع جامعه به تولید کالاهای غیر طبیعی همچون دخانیات نه تنها سبب اتلاف منابع تولیدی می‌شود، بلکه به واسطه ایجاد عوارض بهداشتی و اجتماعی در مرحله بعدی بخشی از منابع جامعه را جهت ترمیم آسیب‌های وارد شده قرار می‌دهد (توکلی و شفیع‌نژاد، ۱۳۹۱).

د) فرهنگ ثروت‌اندوزی

در نظام اقتصادی اسلام، بر رفع نیازها از طریق کوشش و تلاش خود فرد تأکید شده است. اسلام کار و تلاش برای کسب روزی جهت تأمین خود و خانواده را واجب عینی می‌داند. با این وجود، برخی از افراد جامعه یا توانایی کارکردن

ندارند و یا درآمدشان کفاف نیازهای مصرفی آنها را نمی‌دهد؛ اسلام برای حل این مشکل سعی در ترویج فرهنگ انفاق و ایثار نموده است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۳۳۷). تأکید اسلام بر فرهنگ ایثار و انفاق ناشی از اعتقاد به وجود حیات جاودانه و جنبه مقدمی دنیا برای آخرت است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۸).

دولت‌های سرمایه‌داری به منظور رفع مشکلات تخصیصی و توزیعی ناشی از شکست بازار آزاد، سراغ بازتوزیع درآمدها میان اقشار ضعیف جامعه از طریق دولت‌های رفاه رفتند (چپرا، ۱۳۸۴، ص ۴۹۸). اشکال عمده این سیستم، همان‌گونه که گفته شد، تکیه بیش از حد به دولت و ایجاد کسری‌های ممتد بودجه تأمین اجتماعی این دولت‌ها به هنگام رکود است (همان)؛ علاوه بر این، الگوی متمرکز تأمین اجتماعی، منجر به گسترش فرهنگ تأمین اجتماعی دولتی و سلب مسئولیت از افراد و تضعیف فرهنگ مشارکت عمومی در رفتارهای عام‌المنفعه می‌شود؛ چراکه حضور گسترده دولت در تأمین اجتماعی این احساس را در افراد ایجاد می‌کند که آنها به واسطه پرداخت مالیات دیگر مسئولیتی نسبت به فقیران ندارند (توکلی، ۱۳۹۳، ص ۶۴-۹۳). این در حالی است که در رویکرد اسلامی، مسئولیت دولت در مقابل فقرا و مستمندان، نافی مسئولیت آحاد مردم نسبت به آنها نیست (کلینی، همان، ج ۲، ص ۱۶۶).

۲. قوانین اقتصادی ناکارآمد و ناعادلانه

فقدان قوانین اقتصادی کارآمد و یا نقصان قوانین اقتصادی نیز می‌تواند موجب آسیب‌پذیری نظام‌های اقتصادی شود. فرق قانون با دیگر هنجارهای رفتاری در این است که عدم پیروی از آن عکس‌العمل دستگاه حکومتی را به دنبال می‌آورد و حکومت اجرای قاعده حقوقی را تضمین می‌کند (راسخ، ۱۳۸۴، ص ۳۳-۳۴).

همان‌گونه که وجود خلأ قانونی موجب آسیب‌پذیری نظام اقتصادی می‌شود،

کثرت قوانین اقتصادی، منقح‌نبودن این قوانین، عدم ثبات قوانین و همچنین عدم اجرای کامل قوانین نیز آسیب‌زا است. در بند دهم سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی و همچنین برخی دیگر از سیاست‌های اقتصادی مصوب^۱ بر ثبات قوانین تأکید شده است. تصویب مکرر قوانین، اصلاح پی‌درپی قوانین موجود و تصویب الحاقیه‌های متعدد به قوانین که از آن با عنوان تورم‌آلود قانونگذاری یاد می‌شود، موجب خدشه‌دار شدن امنیت حقوقی می‌شود (مرکز مالگیری، ۱۳۹۳، ص ۱). منقح و روشن‌نبودن قوانین نیز موجب مبهم‌شدن مسئولیت‌های افراد و سبب سوءاستفاده از خلأهای قانونی می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۳، ص ۱۳۴).

در میان قوانین اقتصادی، قوانین ناظر به حقوق مالکیت از اهمیت زیادی برخوردار است. تعریف دقیق حقوق مالکیت در قوانین اقتصادی و حمایت از آن موجب ایجاد ثبات و اطمینان در فعالان اقتصادی، افزایش بازده سرمایه‌گذاری‌ها، افزایش نرخ پس‌انداز و تشکیل سرمایه و تحقق عدالت اقتصادی می‌شود (دلیری، ۱۳۹۰، ص ۸). عدم تعریف دقیق حقوق مالکیت منجر به مدیریت ناکارا، عدم استفاده بهینه از اموال و عدم رعایت منافع و مصالح جامعه اسلامی می‌شود. قرآن کریم با توجه‌دادن به این نکته از گذاشتن اموال در اختیار سفیهان نهی می‌نماید (نساء: ۵).

یکی از نقاط قوت دین مقدس اسلام توجه جدی به حقوق مالکیت و قوانین مربوط به آن است. اسلام با ارائه قوانینی دقیق از حقوق مالکیت افراد دفاع می‌نماید. اسلام با معرفی دقیق سه حوزه مالکیت خصوصی، عمومی و دولتی سعی در شفاف‌نمودن حقوق مالکیت و تضمین قرار گرفتن آن در خدمت منافع

^۱ سیاست‌های کلی: امنیت اقتصادی (بند ۳ و ۵)، برنامه پنجم توسعه (بند ۲۱)، نظام اداری (بند ۱۳)، تشویق به سرمایه‌گذاری (بند ۳ و ۱۰)، تولید ملی و حمایت از کار سرمایه ایرانی (بند ۲۰).

عمومی دارد.

در اقتصاد ایران عدم تعریف دقیق قلمرو مالکیت فردی، ملی (جمعی) و دولتی و ابهام در تعیین چگونگی مصرف منابع حاصل از اموال عمومی و دولتی سبب اتلاف گسترده این ثروت‌های عمومی شده است. در اقتصاد دولتی ایران، بخش زیادی از بودجه جاری کشور از درآمد انفال از جمله نفت تأمین می‌شود و این درآمدها به‌جای اختصاص به بودجه‌های عمرانی در مسیر تأمین هزینه‌های سنگین دولت که در بسیاری از موارد ناکارآمد عمل می‌کند، می‌شود. علاوه بر این، بخش زیادی از بودجه‌های جاری در عمل در اختیار سازمان‌های دولتی و شبه‌دولتی قرار می‌گیرد. گذشته از اینکه بخش خصوصی نیز از توانمندی کافی برخوردار نیست. مالکیت غیر متشکل خصوصی در حوزه صنعت به‌طور عمده در کارگاه‌های کوچک متمرکز شده و در دیگر حوزه‌ها، در بخش سایه‌ای اقتصاد فعالیت می‌کند (آفانظری، ۱۳۹۲، ص ۱۱۳).

وجود بخش اعظمی از دارایی‌های مردم به شکل قباله‌ها، قولنامه‌ها، استشهادها و اسناد مشاع نیز سبب عدم شفافیت حقوق مالکیت در ایران شده است. اختصاص حجم وسیعی از جراید به ادعاهای مالکیتی گویای مشکلات اسناد مالکیت موجود است. همه این موارد دلیل عدم تحول نهادی در حفاظت از حقوق مالکیت، در دهه‌های اخیر است (رنانی، ۱۳۷۶، ص ۳۱۱-۳۱۲).

مقایسه شاخص‌های حقوق مالکیت در ایران با سایر کشورها گویای سطح نازل تضمین حقوق مالکیت در ایران است. در گزارش سال ۲۰۱۱ ایران در میان ۱۲۹ کشور با کسب نمره ۴/۲ (از ۱۰) رتبه ۱۰۹ را در شاخص حقوق مالکیت به دست آورده است (دلیری، ۱۳۹۰، ص ۲۸).

۳. حکمرانی اقتصادی ناسالم

آسیب‌پذیری نظام‌های اقتصادی منحصر در آسیب‌های فرهنگ و قوانین

اقتصادی نیست، بلکه وجود ساختار نامناسب اعمال مدیریت و تدبیر امور اقتصادی نیز می‌تواند موجب بروز آسیب شود. ساختار اقتصادی ممکن است دچار مشکلاتی چون عدم شفافیت اطلاعاتی، بروکراسی کند اداری، فساد اداری، سازمانی و دولتی، نظام مالی ریسک‌گریز، ساختار تأمین اجتماعی معیوب و اقتصاد نفتی شود که هر یک از این موارد سبب افزایش هزینه‌های مبادلاتی و در نتیجه بی‌ثباتی بیشتر در اقتصاد می‌شوند.

از جمله مهم‌ترین آسیب‌پذیری‌های ساختار حکمرانی در اقتصاد می‌توان به فساد اقتصادی، عدم شفافیت اطلاعاتی، بروکراسی کند اداری، نظام مالی ریسک‌گریز، نظام تأمین اجتماعی متمرکز دولتی و اقتصاد تک‌محصولی و نفتی اشاره کرد که سبب بالارفتن هزینه مبادلاتی در اقتصاد می‌شود.

الف) فساد اقتصادی

فساد اقتصادی یکی از عوامل آسیب‌زا در هر نظام اقتصادی است. در آیات قرآن، فساد در مقابل اصلاح آمده و به کار نبستن دستوره‌های الهی و به حاشیه رفتن دین، اصلی‌ترین علت بروز و شیوع مفاسد مالی در جامعه شمرده شده است (انفال: ۷۳). فساد اقتصادی نه تنها موجب افزایش تبعیض و بی‌عدالتی می‌شود، بلکه منجر به کاهش کارایی اقتصادی و مانع از تحقق پیشرفت اقتصادی پایدار نیز می‌شود (فرخ‌سرشت، ۱۳۸۷، ص ۶۶).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران مبارزه با فساد همواره به عنوان یک اصل غیر قابل انکار به منظور برقراری عدالت اجتماعی مورد تأکید بوده است. صدور فرمان تاریخی هشت‌ماده‌ای مبارزه با فساد به سران قوا از سوی آیت‌الله خامنه‌ای در سال ۱۳۸۰ نشان از اهمیت مبارزه با فساد دارد.

متأسفانه رتبه فساد در ایران طی یک دهه از رتبه ۷۷ در سال ۲۰۰۳ به رتبه ۱۶۸ در سال ۲۰۰۹ رسیده است (توکلی، ۱۳۹۰، ص ۱۹۷).

ب) عدم شفافیت اطلاعاتی

شفافیت به معنای آزاد گذاشتن جریان اطلاعات و دسترسی همگانی به آن است. فقدان شفافیت به معنای عدم ارائه اطلاعات و یا ارائه اطلاعات نادرست است (قلی‌پور، ۱۳۸۴، ص ۱۲۳). نبود شفافیت اطلاعاتی سبب افزایش هزینه‌های مبادلاتی و در نتیجه افزایش احتمال نقض قراردادها، فساد و کاهش کارایی (میدری و خیرخواهان، ۱۳۸۳، ص ۳۳۵) می‌شود و در نتیجه منجر به کاهش سطح تولید و به تبع آن رشد اقتصادی می‌شود.

نبود شفافیت اطلاعات اقتصادی علاوه بر ایجاد فساد و رانت، سبب عدم توزیع بهینه منابع، عدم احصای درآمدهای ملی، افزایش فرار مالیاتی و ایجاد مشکل در برنامه‌ریزی نهادهای حاکمیتی در سطح کلان می‌شود؛ برای نمونه، فقدان شفافیت سبب افزایش فرار مالیاتی و عدم توانایی دولت جهت هدایت منابع مالی از بازارهایی همچون ارز و طلا به سمت تولید با استفاده از سیاست‌های مالیاتی است. همین مشکل در حوزه کنترل بازار ارز وجود دارد. در حوزه بانکی نیز فقدان شفافیت و به تبع آن ضعف نظارت بانک مرکزی مشکلات زیادی را مانند افزایش حجم معوقات بانکی، انحراف منابع بانکی به سمت فعالیت‌های غیرمولد اقتصادی را به دنبال داشته است.

بر اساس گزارش سال ۲۰۱۳ سازمان غیر دولتی شفافیت بین‌الملل، ایران از حیث شفافیت اقتصادی در رتبه ۱۴۴ در میان ۱۷۷ کشور دنیا قرار دارد که وضعیت مناسبی نیست (<http://www.transparency.org/cpi2013/results>).

ج) بروکراسی کند اداری

افزایش بروکراسی‌های اداری به‌خصوص در بخش اقتصادی و دولتی منجر به کاهش بهره‌وری و در نتیجه کاهش ثبات اقتصادی و افزایش آسیب‌پذیری‌های اقتصادی می‌شود. این آسیب‌ها در نظام اداری ایران به‌شدت ریشه دوانده است.

نظام اداری موجود در ایران به علت وجود ضعف‌های اداری و ساختاری گسترده و عمیق، کارآمدی لازم را ندارد و مانعی در راه پیشرفت کشور محسوب می‌شود. نظام بروکراسی در ایران از مشکلاتی همچون وجود مقررات دست‌وپاگیر، بی‌توجهی به نیازهای واقعی جامعه و ارباب رجوع، نبود مقررات روشن، انجام کارهای مشابه به وسیله نهادهای مختلف، پیچیده‌بودن سامانه‌ها و روش‌های عملیاتی و وجود رابطه‌گرایی و باندبازی رنج می‌برد (کاظمی، ۱۳۷۹، ص ۲۲۷).

به باور کارشناسان، ناکارآمدی و نارسایی ساختار نظام اداری ایران یکی از دلایل ناکامی در دستیابی به اهداف برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران است. (کتابی و همکاران، ۱۳۸۰، ص ۱۰۶).

۴. نظام تولیدی و بازرگانی برون‌زا

رواج اقتصادهای تک‌محصولی و به‌خصوص نفتی در کشورهای اسلامی با اقتضای دستورات صریح قرآن مبنی بر پرهیز از سلطه‌پذیری (نساء: ۱۴۱) و وابستگی (انفال: ۶۰) اقتصادی به کفار سازگار نیست. این اقتصادها همواره در معرض شوک‌های ناشی از تغییر قیمت این محصولات و همچنین شوک‌های ناشی از تحریم‌های اقتصادی قرار دارند.

متأسفانه اقتصاد ایران به علت وابستگی بالا به درآمدهای نفتی با آسیب‌های جدی روبه‌روست؛ به طوری که نوسان و افت و خیز قیمت نفت، اقتصاد ایران را دچار نوسان و بی‌ثباتی می‌نماید (غلامی و عظیمی، ۱۳۸۸، ص ۱۶۳). وابستگی به اقتصاد جهانی از مجرای صادرات نفت و واردات انواع کالاها، اقتصاد را به شدت در معرض تبعات منفی رکود جهانی نیز قرار می‌دهد (میرمطهری، ۱۳۸۹، ص ۶).

وابستگی درآمدهای صادراتی (هشتاد تا نود درصد) و بودجه سالانه دولت

(چهل تا پنجاه درصد) به درآمدهای نفتی دامنه تأثیر تغییر قیمت نفت بر اقتصاد ایران را افزایش داده است. همچنین منبع اصلی کمک‌های مالی و یارانه‌ها نیز درآمدهای نفتی است (صمدی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۷).

در این اقتصاد بخش خصوصی در تلاش است تا از رانت درآمدهای حاصل از فروش منابع طبیعی بیشترین بهره را ببرد. به همین علت جهت‌گیری بخش خصوصی به سمت تجارت است. از آنجاکه رانت نفتی در تجارت خارجی نمود بیشتری دارد، این امر به افزایش واردات کالاهای مصرفی می‌انجامد. در یک اقتصاد رانتی ذهنیت رانتی جای ذهنیت تلاشگری را می‌گیرد و منشأ ارزش و تولید ثروت به جای اینکه فعالیت اقتصادی باشد به کسب رانت تغییر می‌کند (شعبانی، ۱۳۸۹، ص ۵۹-۶۰).

۵. نظام مالی ریسک‌گریز

امروزه نظام‌های مالی نقش مؤثری بر کارکرد بخش واقعی اقتصاد دارند. از این رو، آسیب‌پذیری بخش مالی می‌تواند بخش حقیقی اقتصاد را نیز دچار آسیب نماید. ظهور بحران‌های اقتصادی در اثر بحران‌های مالی از جمله بحران مالی سال ۲۰۰۸ میلادی شاهد این مدعا است (شبکه کانون‌های تفکر ایران، ۱۳۸۹، ص ۵۵).

در اندیشه اسلامی، شکل‌گیری نظام مالی مبتنی بر ربا و قمار نه تنها موجب آسیب‌پذیری نظام مالی می‌شود، بلکه کل نظام اقتصادی را نیز آسیب‌پذیر می‌نماید. این دو آسیب منجر به ریسک‌گریزی در نظام اقتصادی می‌شود. در نظام تأمین مالی ربوی، تمامی ریسک‌های اقتصادی به گیرنده تسهیلات منتقل می‌شود؛ در این حالت در صورت بروز یک بحران ناخواسته تمامی بار مشکل بر وی تحمیل شده و سبب ایجاد ورشکستگی و تعمیق بحران می‌شود.

در نظام مالی ربوی، بخش اعتباری مستقل از بخش حقیقی شکل می‌گیرد،

در نتیجه نظام مالی با عدم تعادل در بخش دارایی و بدهی روبه‌روست؛ زیرا دارایی‌ها ثابت و بدهی‌ها متغیر است؛ بنابراین هنگامی که شوک خارجی به وجود می‌آید، مکانیزم خودکاری برای برقراری مجدد تعادل بین دارایی‌ها و بدهی‌ها وجود ندارد (آقانظری، ۱۳۹۲، ص ۴۸). وجود ربا برای صاحبان سرمایه‌های نقدی این امکان را فراهم می‌کند که با اعطای وام‌های ربوی، بدون اینکه در ریسک فعالیت تولیدی مشارکت داشته باشند، به‌طور مداوم بر ثروت و دارایی خود بیفزایند و فاصله خود را با افراد فاقد سرمایه که عموماً صاحبان نیروی کار هستند، افزایش دهند (حسینی، ۱۳۹۴، ص ۱۳۲).

وجود قمار در بازارهای مالی نیز موجب افزایش آسیب‌پذیری‌های نظام اقتصادی می‌شود. خداوند متعال ﷻ قمار را در ردیف می‌گساری و بت پرستی و از کارهای پلید شیطانی دانسته و دستور به پرهیز از آن داده است (مائده: ۹۰). قرآن مجید قمار را ابزار شیطان برای ایجاد دشمنی و کینه‌توزی در میان مؤمنان و بازداشتن از یاد خداوند ﷻ و برپایی نماز می‌داند (مائده: ۹۱).

امروزه در بازارهای مالی به‌ویژه در بازار مشتقات، ابزارهای قمارگونه طراحی شده‌اند؛ برای نمونه، قراردادهای آتی یا اختیار معامله شاخص سهام یا شاخص نرخ بهره، وجودی انتزاعی دارند و به‌هیچ‌وجه قابل قبض و اقباض نیستند. این معاملات در حقیقت نوعی شرط‌بندی و قمار روی تغییرات شاخص می‌باشند (موسویان و بهاری فراملکی، ۱۳۹۱، ص ۱۴۹). شاید بتوان بحران مالی ۲۰۰۸ را از جمله مصادیق آسیب‌پذیری نظام‌های مالی در اثر ترویج تأمین مالی قمارگونه دانست.

۶. نظام تأمین اجتماعی متمرکز دولتی

یکی از مهم‌ترین نقاط ضعف نظام‌های تأمین اجتماعی متمرکز دولتی امروزی، بار مالی زیاد آن برای دولت‌های رفاه است (حسینی، ۱۳۹۴، ص ۸). در این

ساختار، کسب اطلاعات، جمع‌آوری وجوه و توزیع آن بسیار پرهزینه است. همچنین به واسطه اجباری بودن پرداخت مالیات در این سیستم، جنبه‌های تربیتی موجود در مالیات‌های شرعی در این الگو به چشم نمی‌خورد (همان). گذشته از آنکه حضور دولت موجب تخلیه مشارکت‌های عام‌المنفعه می‌شود. نتیجه طبیعی این روند ناتوانی دولت در تأمین هزینه‌های تأمین اجتماعی در بلندمدت است. بر اساس گزارش خزانه‌داری کل آمریکا، سازمان تأمین خدمات درمانی سالخوردگان این کشور با رقم نجومی ۳۷۶۰۰ میلیارد دلار کسری بودجه انباشته مواجه گردیده و این رقم به‌طور مداوم در حال افزایش است (نمازی، ۱۳۸۷، ص ۱۷).

هرچند الگوی تأمین اجتماعی در ایران را نمی‌توان کاملاً متمرکز دانست؛ ابعاد دولتی آن بسیار گسترده است؛ برای نمونه، بخش زیادی از هزینه‌های نهادی همانند کمیته امداد امام خمینی علیه‌السلام از بودجه دولتی تأمین می‌شود و سهم منابع مردمی کمی بیش از ۲۵ درصد هزینه‌های این نهاد را تشکیل می‌دهد. تحمیل عمده بار تأمین اجتماعی بر دولت و نهادهای بیمه‌ای به‌واسطه نوسانات درآمد دولت و همچنین کاهش درآمدهای شرکت‌های بیمه به‌واسطه پیرشدن تدریجی جمعیت ایران، زمینه کسری بودجه تأمین اجتماعی و ورشکستگی شرکت‌های بیمه را ایجاد می‌نماید (همان، ص ۱۳۸ / حسینی، ۱۳۸۴، ص ۲۰۹).

شهید صدر علیه‌السلام در نظریه تکافل اجتماعی به تمایز نظام تأمین اجتماعی اسلامی و متعارف اشاره نموده است. نکته اساسی در دیدگاه ایشان اندراج مسئله تأمین اجتماعی در نظریه عدالت اجتماعی اسلام و تأکید بر مسئولیت مردم به عنوان یکی از پایه‌های اساسی تأمین اجتماعی است (همان، ص ۱۱).

سبک زندگی اقتصادی شکننده

مقوله سبک زندگی اقتصادی تحت تأثیر آسیب‌های مختلفی است. این آسیب‌ها در چهار سطح آسیب‌های عمومی سبک زندگی اقتصادی و همچنین آسیب‌ها در رفتار تولیدی، توزیعی و مصرفی قابل تبیین است.

۱. آسیب‌های عمومی سبک زندگی اقتصادی

امروزه سبک زندگی اقتصادی در بسیاری از جوامع اسلامی از جمله کشورمان به واسطه تأثیرپذیری از سبک زندگی اقتصادی متداول در نظام سرمایه‌داری با آسیب‌پذیری‌ها و چالش‌های آن مواجه شده است. سبک زندگی اقتصادی سرمایه‌داری مبتنی بر رویکردی فردگرایانه جهت پیشینه‌سازی رفاه است. در چنین نظامی، به منظور بازاریابی تولیدات انبوه، مصرف‌گرایی ترویج می‌شود. این نظام به واسطه ایمان به کارایی دست نامرئی بازار در توزیع عادلانه محصول تولیدی بین عوامل تولید، ضرورتی به ترویج رفتارهای دیگرگرایانه و یا مداخله دولت برای بازتوزیع درآمد نمی‌بیند.

سبک زندگی اقتصادی در نظام‌های سرمایه‌داری به واسطه مبتنی‌بودن بر فلسفه لذت‌گرایی و سودگرایی، در معرض آسیب‌های زیادی قرار دارد. ترویج مصرف در کشورهای پیشرفته در عمل موجب بروز عدم تعادل‌های داخلی و خارجی شده است. عدم تعادل خارجی از این جهت روی می‌دهد که مصرف انبوه و تجملی مردم کشورهای ثروتمند، در عمل به بهای فقر و عدم بهره‌مندی مردم کشورهای فقیر صورت می‌گیرد (چپرا، ۱۳۸۴، ص ۱۱۵).

مداخله دولت‌های رفاه جهت بازتوزیع درآمد نیز هرچند سبب بهبود نسبی رفاه عمومی شده ولی با مشکلات جدی همچون هزینه بالای بازتوزیع ثروت (هزینه‌های دریافت مالیات و پرداخت یارانه) و کسری‌های ممتد بودجه تأمین اجتماعی در زمان رکود اقتصادی، روبه‌روست. افزایش هزینه‌های رفاهی، بدون

کاهش در مخارج دیگر بخش‌های عمومی و خصوصی، در عمل دولت‌های رفاه را مجبور به افزایش نرخ‌های مالیاتی نموده که خود سبب تشدید رکود می‌شود (همان، ص ۱۱۷). این مشکل تا حدودی متأثر از شکل‌گیری ساختار تأمین اجتماعی متمرکز است که در آن نقش کمک‌های داوطلبانه مردم جهت فقرزدایی کم‌رنگ می‌شود (استیگلیتز، ۱۳۹۱، ص ۳۳۸).

در نگاه اسلامی، چنین نظام اقتصادی در معرض ناپایداری قرار دارد؛ زیرا ترویج اسراف و تبذیر در مصرف، تولید کالاهای لوکس و غیرنافع و همچنین عدم تحریک انگیزه‌های خیرخواهانه موجب آسیب‌پذیری نظام اقتصادی می‌شود. این رویکرد در ادامه در قالب آسیب‌شناسی رفتارهای تولیدی، مصرفی و توزیعی بیان می‌شود.

۲. تلاش حداقلی و تولید غیر طیب

در رویکرد اسلامی، الگوی تولیدی مبتنی بر تولید حداکثری غیر طیب و غیر نافع در معرض آسیب قرار دارد. اسلام با توجه به اهمیت فوق‌العاده «تولید» در زندگی فردی و اجتماعی بشر، بر تولید نافع و طیب (مانده: ۸۷) و تلاش انسان تأکید ویژه‌ای می‌کند تا جایی که قرآن کریم به‌طور صریح، همه بهره‌مندی‌های انسان را در گرو تلاش او می‌داند (نجم: ۳۹ / نساء: ۳۲).

در بینش اسلامی کار برای امرار معاش عبادت و جهاد در راه خداست (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص ۶۱)؛ با این وجود اسلام از دنیازدگی و غرق‌شدن در تجارت و کسب‌وکار نهی می‌کند. به همین دلیل از مسلمانان خواسته شده که اوقات خود را به چهار بخش تقسیم کنند: بخشی را به عبادت خداوند ﷻ، بخشی را به کسب روزی، بخشی را به معاشرت با دیگران و بخشی را به بهره‌مندی از لذت‌های حلال اختصاص دهند (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۰۹). در رویکرد اسلامی، کسب سود از هر راهی مجاز نیست؛ تلاش برای

کسب روزی می‌باید همراه با رعایت موازین حقوقی و اخلاقی اسلام باشد. اسلام علاوه بر نهی از تولیدات حرام و غیر طیب و استفاده از روش‌های نامطلوبی همچون ربا و قمار به رعایت اخلاق در تجارت توصیه می‌نماید. دستورات اخلاقی اسلامی بر نگرفتن سود از برادران مؤمن پس از تأمین هزینه زندگی، گرفتن سود اندک (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص ۱۰۰) و دریافت سود منصفانه در معاملات (امام علی بن ابی‌طالب، ن ۵۳) منعکس‌کننده ابعاد اخلاقی کسب‌وکار در رویکرد اسلامی است.

اسلام از تولید غیر طیب نهی نموده و بر بهره‌مندی از رزق حلال تأکید دارد (نحل: ۱۱۴). بر اساس بینش اسلامی، تولید طیب تولیدی است که علاوه بر تأمین نیازهای واقعی مصرف‌کنندگان، عاری از هزینه‌های قابل اجتناب زیست‌محیطی، اجتماعی و اخلاقی باشد (توکلی و شفیع‌نژاد، ۱۳۹۱، ص ۴۱). همچنین هنگامی که تولید با استفاده از سرمایه حرام و نامشروع و یا با استفاده از شیوه تولید غیر طیب انجام شود، محصول تولیدی طیب نیست (اعراف: ۵۸). نظام اقتصادی اسلام با تأکید بر تولید طیب از طرفی به دنبال تأمین خدمات و نیازهای ضروری جامعه است و از سوی دیگر، اسلام کار و تلاش اقتصادی و تولید طیب را وسیله‌ای بر رشد و ارتقای روحی و معنوی افراد تلقی می‌نماید. از این رو، رفتار تولیدی فرد مسلمان بر مبنای تولید طیب، در رویکرد اسلامی وسیله‌ای برای رسیدن به حیات طیبه است.

نظام تولیدی کشورمان در برخی موارد از تولید طیب فاصله گرفته است؛ برای نمونه، رواج تولید محصولات تولیدی غیر طیب همچون محصولات کشاورزی و غذایی تراریخته و محصولات مضر همچون دخانیات، چپس و پفک سبب افزایش هزینه‌های درمانی، زیست‌محیطی، اجتماعی و اخلاقی قابل اجتناب شده است.

۳. مصرف‌گرایی

در بینش اسلامی، مصرف‌گرایی موجب هلاکت فرد و جامعه است (اسراء: ۱۶)؛ زیرا چنین رویه‌ای موجب عدم قناعت و حریص شدن انسان می‌شود؛ در نتیجه انسان حریص به افراط در کسب مال می‌پردازد (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۱۸). انسان حریص به علت عدم اعتقاد به حکمت الهی در تأمین روزی بندگان، در مقابل بروز مشکلات اقتصادی معترض و ناآرام است (میرمعزی، ۱۳۹۰، ص ۴۹۶-۴۹۷). در مقابل قناعت در مصرف و کم‌مئونه‌بودن سبب آرامش سعادت و خوشبختی است. امیرالمؤمنین علیه السلام مؤمن واقعی را کسی می‌داند که بهره‌مندی‌اش از تمتعات دنیایی اندک و منفعت او برای دیگران زیاد است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۱).

همچنین عدم قناعت و اسراف سبب رواج اتراف (اسراء: ۱۶) می‌شود. بسیاری از مخالفت‌ها با پیامبران الهی، به مترفین نسبت داده شده (سبا: ۳۴)؛ کسانی که آثار فسادشان دامنگیر جامعه نیز خواهد شد (اسراء: ۱۶). اتراف از نظر اقتصادی عامل رکود، از جهت اجتماعی، عامل فساد و غفلت از مردم به خصوص محرومان جامعه و از لحاظ معنوی، پرتگاه سقوط (یونس: ۷-۸)، غفلت از یاد خداوند جل جلاله و قیامت (هود: ۲۷) است؛ از این رو هنگامی که برای رسول خدا صلی الله علیه و آله نوشیدنی بسیار گوارایی آوردند، فرمود: آن را از من دور سازید که این نوشیدنی مترفان است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ابواب مقدمات تجارت، ص ۶۱۳).

در سطح اجتماعی نیز اسراف و مصرف‌گرایی با ایجاد فقر موجب بروز بی‌ثباتی اقتصادی می‌شود؛ زیرا وجود فقر در جامعه به معنای از بین رفتن ستون فقرات جامعه است. فقدان ستون فقرات در یک ملت سبب وقوع بی‌ثباتی در نظام اقتصادی یک کشور می‌شود (ر.ک به: پیام آیت‌الله جوادی آملی به همایش

اقتصاد مقاومتی از منظر دین، ۱۳۹۲/۲/۱۸).

رواج مصرف‌گرایی موجب عدم تخصیص بهینه منابع نیز می‌شود؛ چراکه بخشی از منابع جامعه به تولید کالاهای لوکس اختصاص می‌یابد (ایروانی، ۱۳۹۳، ص ۲۶۵). این رویه مانع از حرکت منابع مازاد به سمت تولیدات مولد و ضروری می‌شود. با تبدیل شدن تجمل‌گرایی به یک ارزش اجتماعی حتی طبقات محروم نیز درگیر چشم و هم‌چشمی می‌شوند و همواره خود را با مرفهین مقایسه نموده و در خواب‌وخیال ثروتمندشدن قرار می‌گیرند. احساس محرومیت و بی‌عدالتی این طبقات می‌تواند موجب بروز بحران‌های اجتماعی و سیاسی نیز بشود (سیدی‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۷۴-۲۷۵).

نگاهی به وضعیت مصرف در ایران بیانگر ظهور برخی آسیب‌های رفتار مصرفی از جمله عدم مصرف بهینه، اسراف و تجمل‌گرایی است. جدول زیر بیانگر برخی از این ناهنجاری‌های رفتار مصرفی از جمله مصرف بیش از حد کالاهایی همچون شکر، روغن، دارو و سوخت است.

جدول ۷: سرانه مصرف برخی کالاها در ایران و جهان ۲۰۱۴

نام کالا	سرانه مصرف ایران	سرانه مصرف جهان	نسبت سرانه مصرف ایران به جهان	نام کالا	مصرف ایران	مصرف جهان	نسبت سرانه مصرف ایران به جهان
نان	۱۱۷ کیلوگرم	۵۶ کیلوگرم	۲	کره	۳،۲ کیلوگرم	۱،۴ کیلوگرم	۲،۲۸
نعم مرغ	۸ کیلوگرم	۲۴ کیلوگرم	۰/۳۳	پنیر	۲،۴ کیلوگرم	۳ کیلوگرم	۰/۸
نوشابه	۴۲ لیتر	۱۰ لیتر	۴،۲	فرآورده‌های لبنی تازه	۳۲ کیلوگرم	۷۰،۵ کیلوگرم	۰/۴۵
نمک	۶ کیلوگرم	۳ کیلوگرم	۲	برنج	۳۹ کیلوگرم	۵۷،۲ کیلوگرم	۰/۶۸
روغن نباتی	۲۲ کیلوگرم	۱۹ کیلوگرم	۱،۱۵	گندم	۱۶۷ کیلوگرم	۶۷،۲ کیلوگرم	۲،۴۸
گوشت گاو و کوساله	۳،۴ کیلوگرم	۶،۵ کیلوگرم	۰/۵۲	برق در بخش خانگی	۲۹۰۰ کیلووات	۹۰۰ کیلووات	۳،۲۲
مرغ	۲۲،۵ کیلوگرم	۱۳،۲ کیلوگرم	۱،۷۰	بنزین	۳۳۰ لیتر	۱۸۴ لیتر	۱،۷۹
گوشت کوسند	۳،۳ کیلوگرم	۱،۷ کیلوگرم	۱،۹۴	شدت مصرف انرژی (۲۰۰۵ به ازای هر یک میلیارد دلار)	معادل ۹۰۰ تن نفت خام	معادل ۱۷۰ تن نفت خام	۵،۲۹
				بهره‌وری انرژی	۲۳۸ دلار	۷۳۶ دلار	۰/۳۲

منبع: گزارش چشم انداز کشاورزی سازمان غذا و کشاورزی (FAO) و سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD) / ۲۰۲۴ - ۲۰۱۴ OECD-FAO (Agricultural Outlook 2014) / وبسایت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و سازمان بهره‌وری انرژی ایران.

۴. پرهیز از انفاق

شاید بتوان اظهار داشت که مهم‌ترین آسیب سبک زندگی اقتصادی، رواج رویکرد فردگرایانه و غفلت نسبت به حقوق اقشار ضعیف و تهیدست جامعه است. در آیات قرآن مجید و روایات معصومان علیهم‌السلام همواره نسبت به غفلت نسبت به حقوق محرومان تذکر داده شده است. خداوند متعال جل جلاله کسانی که رغبتی نسبت به پرداخت حقوق فقرا ندارند را در دایره تکذیب‌کنندگان دین قرار می‌دهد (ماعون: ۳۱). امام علی علیه‌السلام نیز جامعه دینی را جامعه‌ای می‌داند که نسبت به حقوق ضعیفان بی‌تفاوت نیست (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۲). بر اساس بینش اسلامی، عدم مشارکت دولت و عموم مسلمین در فقرزدایی و نپرداختن حقوق واجب و مستحب مالی موجب از بین رفتن احساس اخوت در جامعه، افزایش نابرابری‌های فاحش درآمدی و ثروت و همچنین کاهش کارایی نظام اقتصادی می‌شود.

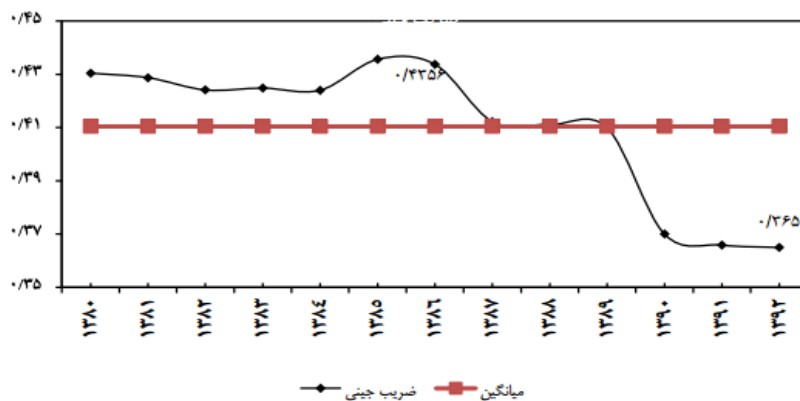
جوامع سرمایه‌داری در رویارویی با ظهور پدیده شکست بازار در تأمین عدالت و تأثیر منفی آن بر کارایی اقتصادی، تأمین اجتماعی را به وظایف دولت‌ها افزودند (چپرا، ۱۳۸۴، ص ۱۸۱-۱۸۲). هرچند شکل‌گیری دولت‌های رفاه و استفاده از ابزار مالیات/ یارانه به بهبود توزیع ثروت کمک نمود، این دولت‌ها به واسطه بالابودن بار تأمین اجتماعی همواره دچار کسری بودجه بوده و در معرض ورشکستگی قرار دارند. هم‌اکنون بدهی قریب به اتفاق دولت‌های رفاه

اروپایی از خط قرمز آن یعنی یک‌سوم تولید ناخالص داخلی فراتر رفته است (حسینی، ۱۳۹۴، ص ۳۵۵).

در اقتصاد ایران تمامی بار هزینه ای تأمین اجتماعی بر عهده دولت گذاشته نشده است. علاوه بر حضور دولت در کمک به تأمین اجتماعی در قالب طرح‌هایی همچون پرداخت یارانه و توزیع سهام عدالت، بخشی از مسئولیت تأمین اجتماعی توسط نهادهای مردمی همچون کمیته امداد امام خمینی علیه السلام انجام می‌گیرد. علاوه بر این مشارکت مردمی ایرانیان در انفاق و کمک به مستمندان بسیار گسترده است. مشارکت گسترده واقفان در زمینه فقرزدایی و همچنین ارائه کالاهای عمومی همچون مدرسه و بیمارستان نیز منعکس‌کننده بخش دیگری از مشارکت مردمی در تأمین اجتماعی است.

نتایج برخی مطالعات نشان می‌دهد اجرای طرح‌هایی همچون پرداخت یارانه سبب کاهش نابرابری‌ها در ایران شده است. کاهش ضریب جینی در سال‌های اخیر مؤید این ادعاست. البته تورم سال‌های اخیر و همچنین کاهش نرخ رشد اقتصادی از آثار توزیعی مثبت این طرح کاسته است.

شکل ۷: ضریب جینی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۸۰-۱۳۹۲

مأخذ: مرکز آمار ایران. گزارش توزیع درآمد در خانوارهای شهری و روستایی ایران، ۱۳۸۰-۱۳۹۱. توضیح: گزارش چکیده نتایج طرح آمارگیری هزینه و درآمد خانوارهای شهری و روستایی سال ۱۳۹۲ (داده‌های سال‌های ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

یکی از پیش‌شرط‌های اساسی در تحقق اقتصاد مقاومتی، به عنوان یک اقتصاد مقاوم در مقابل شوک‌های اقتصادی داخلی و خارجی، شناسایی نقاط آسیب‌زاست. شناسایی این نقاط و چگونگی اثرگذاری آنها زمینه طراحی سیاست‌های مناسب جهت کاستن این آسیب‌پذیری‌ها را فراهم می‌آورد.

آسیب‌پذیری‌های نظام‌های اقتصادی را می‌توان از جنبه‌های مختلف ارزیابی کرد. یکی از جامع‌ترین رویکردها در تحلیل آسیب‌پذیری نظام‌های اقتصادی استفاده از رویکرد تحلیلی نهادی با توجه به چهار مؤلفه فرهنگ، قوانین، سازمان‌دهی و رفتار اقتصادی است. استفاده از این چارچوب تحلیلی در قالب اندیشه اسلامی زمینه طرح رویکرد آسیب‌شناسی اقتصادی نهادی - اسلامی را فراهم می‌آورد. در این روش تحلیلی، نقاط آسیب در هریک از این چهار محور با توجه به اندیشه اسلامی ارزیابی می‌شود.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد اقتصاد ایران در تمامی چهار حوزه فرهنگ، قوانین، سازمان‌دهی و رفتار اقتصادی با آسیب‌هایی روبه‌روست. این آسیب‌ها درجه مقاومت‌پذیری کشور در مقابل شوک‌های اقتصادی درونی و بیرونی را کاهش می‌دهد. بر اساس این تحلیل که در چارچوب اندیشه اسلامی صورت گرفته، اقتصاد ایران به‌طور عمده تحت آسیب‌های ناشی از گسترش فرهنگ و سبک زندگی اقتصادی مبتنی بر مصرف‌گرایی، تولید غیر طیب و غیر نافع و همچنین عدم توجه به حقوق فقرا در اموال اغنیا قرار دارد. گسترش مصرف‌گرایی در جامعه موجب تبدیل شدن ثروت به ارزش، احساس محرومیت در جامعه و ترویج مدگرایی، اتراف، بی‌ثباتی اقتصادی و فقدان کارایی در استفاده از منابع می‌شود.

حوزه فرهنگ اقتصادی (رواج روحیه تنبلی، اسراف و عدم انفاق و بخل)، قوانین اقتصادی (عدم اجرای کامل قانون، ضعف و نقصان در متن قانون، فقدان الزام قانونی و نبود ثبات در قوانین)، سازماندهی اقتصادی (عدم شفافیت اطلاعاتی، بروکراسی کند اداری، فساد اداری، سازمانی و دولتی، صنعت مونتاژ، نظام مالی ریسک‌گریز، ساختار تأمین اجتماعی معیوب و اقتصاد نفتی) و رفتارهای اقتصادی (مصرف‌گرایی، تولید غیر طیب و پرهیز از انفاق) بروز نموده است.

منابع و مأخذ

۱. ابن بابویه، محمد بن علی؛ **الأمالی**؛ ج ۶، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶.
۲. _____؛ **من لا یحضره الفقیه**؛ ج ۳، چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ **تحف العقول عن آل الرسول ﷺ**؛ ج ۲، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۴. اسدی، علی؛ «نظام اقتصاد اسلامی الگویی کامل برای اقتصاد مقاومتی»؛ **سیاستهای راهبردی و کلان**، ش ۵، ۱۳۹۳.
۵. استیگلیتز، ژوزف ای؛ **اقتصاد بخش عمومی**؛ ترجمه محمدمهدی عسگری؛ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
۶. ایروانی، جواد؛ **اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث**؛ مشهد: دانشگاه علوم رضوی، ۱۳۹۳.
۷. بوساندلین و همکاران؛ **تاریخ مختصر اندیشه‌های اقتصادی**؛ ترجمه حمیدرضا ارباب؛ تهران: نشر نی، ۱۳۹۳.
۸. خامنه‌ای، سیدعلی؛ **بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در همایش**

- آسیب‌شناسی انقلاب؛ ۱۳۷۷/۱۲/۱۵.
۹. —؛ بیانات در دیدار با رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت؛ ۱۳۸۲/۶/۵.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله؛ پیام آیت‌الله جوادی آملی به همایش اقتصاد مقاومتی از منظر دین؛ ۱۳۹۲/۲/۱۸.
۱۱. تمیمی آملی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم (مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی علیه السلام)؛ قم: دار الکتاب الإسلامی، ۱۴۱۰ق.
۱۲. توکلی، عبدالله؛ «سنجش فساد اداری»؛ فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، س ۱۷، ش ۶۹، ۱۳۹۰.
۱۳. توکلی، محمدجواد؛ «بررسی تطبیقی نظریه‌ها و مدل‌های رفتار عام‌المنفعه در اقتصاد متعارف و اسلامی»؛ جستارهای اقتصادی ایران، ش ۲۲، ۱۳۹۳.
۱۴. توکلی، محمدجواد و عباس شفیعی نژاد؛ «شاخص تولید خالص داخلی طیب»؛ معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۶، ۱۳۹۱.
۱۵. جی. لیبسی، ریچارد؛ اصول علم اقتصاد (اقتصاد خرد)؛ ترجمه منوچهر فکری رشاد؛ مشهد: مهشید، ۱۳۷۸.
۱۶. چپرا، محمد عمر؛ اسلام و چالش‌های اقتصادی؛ ترجمه جمعی از مترجمین؛ قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۴.
۱۷. حافظ برسی، رجب‌بن محمد؛ مشارق أنوار الیقین فی أسرار أمير المؤمنین علیه السلام؛ بیروت: اعلمی، ۱۴۲۲ق.
۱۸. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۱۹. حسینی، سیدرضا؛ الگوهای تأمین اجتماعی از دیدگاه اسلام و غرب؛ قم:

- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.
۲۰. حسین‌زاده بحرینی، محمدحسین؛ «اقتصاد مقاومتی؛ راهکاری برای توسعه»؛ مشکوه، ش ۱۱۸، ۱۳۹۲.
۲۱. دلیری، حسن؛ «مقدمه‌ای بر چارچوب مفهومی حقوق مالکیت از منظر اقتصادی»؛ تهران: دفتر مطالعات محیط کسب و کار مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
۲۲. راسخ، محمد؛ «بنیاد نظری اصلاح نظام قانون‌گذاری»؛ تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴.
۲۳. رفیع‌پور، فرامرز؛ توسعه و تضاد؛ تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۶.
۲۴. رنانی، محسن؛ بازار یا نابازار؟ بررسی موانع نهادی کارایی نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران؛ تهران: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۶.
۲۵. زیرک، معصومه؛ «آسیب‌شناسی مخاطره‌پذیری اقتصاد ایران بر مبنای سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی»؛ مجله اقتصادی، ش ۹ و ۱۰، ۱۳۹۴.
۲۶. سلطانی، سیدناصر؛ «علل نافرجامی تدوین و تنقیح قوانین در ایران»؛ فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، ش ۴۵، ۱۳۹۳.
۲۷. سلیمی‌فر، مصطفی و مسعود کیومرث؛ «آسیب‌شناسی بهره‌وری در اقتصاد ایران»؛ راهبرد اقتصادی، ش ۱۳، ۱۳۹۴.
۲۸. سن، آمارتیا؛ «چرا فرهنگ اهمیت دارد؟»؛ فرهنگ و کنش عمومی نوشته ویجنندرا رائو و مایکل والتون؛ ترجمه علی بختیاری‌زاده؛ تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۷.
۲۹. سیف، اله‌مراد؛ «الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران (مبتنی بر دیدگاه مقام معظم رهبری)»؛ آفاق امنیت، ش ۱۶، ۱۳۹۱.

۳۰. سیدی‌نیا، سیداکبر؛ «تحلیل مصرف‌گرایی از منظر اسلام و جامعه‌شناسی»؛ اصلاح‌الگوی مصرف از منظر اقتصادی؛ به کوشش ناصر جهانیان؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.
۳۱. شبکه‌کانون‌های تفکر ایران؛ «شاخص‌های ارزیابی تحقق سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی (ویرایش اول)» تهران: دفتر مطالعات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۳.
۳۲. شریف‌زاده، محمدجواد؛ حقوق و اقتصاد در اسلام (مقدمه‌ای بر تحلیل اقتصادی نهادهای حقوقی اسلامی با تأکید بر تاریخ صدر اسلام)؛ تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱.
۳۳. شعبانی، احمد؛ مسائل اساسی اقتصاد ایران؛ تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۹.
۳۴. صدر، محمدباقر؛ اقتصادنا؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۳۵. صمدی، سعید؛ ابوالفضل یحیی‌آبادی و نوشین معلمی؛ «تحلیل تأثیر شوک‌های قیمتی نفت بر متغیرهای اقتصاد کلان در ایران»؛ فصلنامه پژوهشها و سیاستهای اقتصادی، ش ۵۲، ۱۳۸۸.
۳۶. غلامی نتاج، سعید و میکائیل عظیمی؛ آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور بعد از پیروزی انقلاب اسلامی؛ تهران: معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۸.
۳۷. فرخ‌سرشت، بهزاد؛ «بررسی عوامل مؤثر در بروز فساد اداری به منظور ارائه‌الگویی جهت کاهش اثرات آن در روند توسعه جمهوری اسلامی ایران»؛ دانش مدیریت، ش ۶۶، ۱۳۸۳.
۳۸. قلی‌پور، رحمت‌الله؛ «تحلیل رابطه‌الگوی حکمرانی خوب و فساد اداری»؛ مجله مدیریت فرهنگ سازمانی، ش ۱۰، ۱۳۸۴.

۳۹. کاظمی، مهدی؛ «بررسی نظام اداری ایران و نقش آن در توسعه اقتصادی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۸-۱۳۶۸)؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی شهرضا، ۱۳۷۹.
۴۰. کتابی، محمود و همکاران؛ «نظام اداری و توسعه اجتماعی اقتصادی در ایران»؛ مجله مجتمع آموزش عالی، ش ۱۰، ۱۳۸۰.
۴۱. کلینی، محمدبن یعقوب؛ الکافی؛ ج ۸، چ ۴، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۴۲. گزارش سازمان شفافیت بین‌الملل؛ <http://www.transparency.org/cpi2013/results>
۴۳. لیست، فردریک؛ اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی، تجانس‌ها و تعارض‌ها؛ ترجمه عزیز کیاوند؛ تهران: دیدار، ۱۳۷۸.
۴۴. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار؛ ج ۱۱، چ ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۴۵. مرکز المیری، احمد؛ «درباره سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی؛ ثبات قوانین»؛ تهران: دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۳.
۴۶. مشهدی احمد، محمود؛ «معنا و مفهوم نهاد در اقتصاد نهادگرا، نگاهی به اختلافات موجود بین نهادگرایی قدیم و جدید و نقش نهادها در مناسبات اقتصادی»؛ پژوهشنامه اقتصادی، ش ۴۸، ۱۳۹۲.
۴۷. مصباح یزدی، محمدتقی؛ انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن؛ تدوین و نگارش قاسم شبان‌نیا؛ قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۲.
۴۸. موسویان، سید عباس و حسین بهاری قراملکی؛ مبانی فقهی بازار پول و

- سرمایه؛ تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱.
۴۹. میدری احمد و جعفر خیرخواهان؛ «حکمرانی خوب؛ بنیان توسعه»؛ تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۳.
۵۰. میرمطهری، سیداحمد؛ نگاهی به اقتصاد ایران؛ تهران: نیک نگار، ۱۳۸۹.
۵۱. میرمعزی، سیدحسین؛ نظام اقتصادی اسلام؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
۵۲. _____؛ «اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۲، ش ۴۷، ۱۳۹۱.
۵۳. نظری، حسن‌آقا؛ مبانی فقهی - اقتصادی نهادهای مالی بازار سرمایه اسلامی؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
۵۴. نمازی، حسین؛ نظام های اقتصادی؛ تهران: دانشگاه شهید بهشتی علیه السلام، ۱۳۸۷.
۵۵. نورث، داگلاس سی؛ نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی؛ ترجمه محمدرضا معینی؛ تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، ۱۳۷۷.
۵۶. ویلیامسون، اولیور ای؛ «اقتصاد نهادگرایی جدید: دستاوردهای گذشته و نگاهی به فرارو»؛ ترجمه محمود متوسلی؛ مجله برنامه و بودجه، ش ۷۳، ۱۳۸۱.
۵۷. هادوی تهرانی، مهدی؛ مکتب و نظام اقتصادی اسلام؛ تهران: خانه خرد، ۱۳۸۳.
58. Brguglio, Lion; **A Vulnerability and Resilience Framework for Small States**; University of Malta, 2014.
59. Briguglio, Lino and Cordina, Gordon, Farrugia, Nadia

- and Vella, Stephanie; **Economic Vulnerability and Resilience Concepts and Measurements**; Economics Department, Research Paper No. 55, 2008.
60. Cordina, Gordon; "Economic Vulnerability and Economic Growth: Some Results from a Neo-Classical Growth Modelling Approach"; *Journal of Economic Development*, Volume 29, 2004.
61. Smith, Adam; **Wealth of Nations**; ed. Edwin Cannon, 1965.